

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	22
'Aho	Monite 12 Siulai, 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e

Tevita Lavemaau

Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Poasi Mataele Tei

Ma'u'anga Fakamatala MEIDECC

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Vātau Hui

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Tatafu Moeaki

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakala Faka'ekonomika

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfītu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Vailahi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Kioa Lafu Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Sione Vuna Fa'otusia

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Taelangi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani 'Epenisa Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Ma'u Piukala

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA
FIKA 22/2021 FAKATAHA 'A E
FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Monite 12 Siulai, 2021

Taimi: 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		LIPOOTI KOMITI
	4.1	Lipooti Fika 1/2021 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea (Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 1A/2021)
Fika 05		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U
	5.1	Potungaue Pa'anga Hu Mai mo e Tute 2019/2020
	5.2	Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngāue 2019/2020
	5.3	Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2019/2020
Fika 06		NGAAHI LIPOOTI 'A'AHU FAKA-FALE ALEA
	6.1	Ha'apai 12
	6.2	Ha'apai 13
Fika 07		KOMITI KAKATO:
	7.1	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Niua 17
Fika 08		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	6
Lotu	6
Ui e kau Memipa	6
Me’a e ‘Eiki Sea	7
Tohi fakahū mei he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū’ia ‘a e Fale	7
Me’a e Sea Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū’ia ‘a e Fale Alea	8
Lipooti mo e kakano ‘o e Tohi Tangi	8
Tokanga Tongatapu 1 ki he founa ne fili’aki ngaahi pisinisi fakahoko fatongia he ‘elia vai kaukau’anga	12
Tali ‘a Lord Tu’iha’angana ki he fehu’i ‘a Tongatapu 1	13
Pāloti ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ‘a e ‘asenita fika 5 mo e 6	14
Me’a Ha’apai 13 ki he polokalama ngāue ‘oku ta’imalie ai ‘a Pukotala	14
Kole Ha’apai 12 ke fokotu’u ha <i>biogas</i> ‘i Houmatofua	15
Kole ki ha tokoni ki he ‘ā fonua ‘i Holopeka	16
Kole Tongatapu 5 ke tokoni e Potungau Ngoue ki hono fokotu’u e naunau ki he <i>biogas</i> ‘i Hihifo	18
Me’a ‘a e Minisita Ngoue mo e Toutai ki he ngaue ‘a e <i>FAO</i>	18
Foaki vaka ma’a Pukotala	19
Tō e palau ‘a Felemea ki tahi.	21
Lipooti ‘a’ahi Niua 17	22
Faingata’a’ia kakai he fakahifo mo e fakaheka uta ‘i Niuafo’ou.	22
Kei motu pe uafu Niuafo’ou talu mei Sanuali 2020.	23
Fiema’u ke fai ha ngaue ke toe lelei ange fetu’utaki telefoni.	23
Kole ha palau ke tokoni ki he ngoue ‘i Niuatoputapu mo Niuafo’ou.	24
Faka’amu ki ha vaka toutai ma’a Niuafo’ou mo Niuatoputapu.	24
Faka’amu ke fakakakato e ngaahi tangike vai ki he ongo Niua.	26
Me’a Palēmia kuo fakafisi ‘a e Minisita <i>MOI</i> mo e Takimamata	28
Me’a Minisita Pa’anga na’e ta’ofi ‘a e ngaahi monū’ia ‘a e Minisita <i>MOI</i> talu mei he ‘Aho 1 ‘o Siulai	28
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘oku te’eki ke ne ma’u ha fakafisi ‘a e Fakafofonga mei hono sea ‘i he Fale Alea	31
Hoko atu ‘a e Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea ‘a Niua 17	32
Tokanga ki he vahe <i>location</i> ‘i he ongo Niua	33
Tokanga ki he taulanga ‘o Tafahi	34
Me’a Tongatapu 8 ‘e lava kau mataotao mei Siapani ‘o tokoni ki he uafu ‘i Niuafo’ou	36
Poupou Tongatapu 4 ki he Lipooti ‘a Niua 17	37

Me'a Minisita Ngoue & Toutai ki he ngāue 'a e potungaue ki he mokohunu 'i Niuatoputapu	40
Tokanga ki ha taha ke ngāue he misini tā poloka 'i Niuafu'ou	41
Tali Minisita Ngoue ki he fiema'u ha taha ngāue ki he misini tā poloka 'i Niuafu'ou	41
Pāloti ki he Lipooti 'A'ahi Niua 17.....	43
Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga ki he Lipooti mo e Fakamatala fakata'u 'e 3	44
Pa'anga hulu <i>surplus</i> 16.8 miliona.....	45
180 miliona 'a e pa'anga e kau memipa 'oku tauhi he Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō	45
Lipooti Fakata'u 'a e Pangikē Pule	46
Tokanga Tongatapu 4 ki he Potungaue Pa'anga Hū mai mo e Tute.....	47
Tokanga ki hono malu'i kau'āfonua kae tautautefito ki he faito'o konatapu.....	48
Ke tokangaekina ngaahi tupu 'a e ngaahi pangikē fakakomesiale.....	49
Takitaha pe ngaahi Pangikē mo 'enau founa.	50
'Ikai ha pa'anga tokoni 'oku foaki he Pangikē Pule.....	50
Tokanga ki he pa'anga tanaki mei he tukuhau	52
Fakama'ala'ala ki he 72 miliona 'a e tukuhau ne tonu ke tanaki ka na'e 'ikai tanaki.	52
Fakama'ala'ala ki he hulu he tanaki pa'anga 'i he a'u ki he 'aho 30 Sune, 2021.....	53
KELESI.....	54

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 1000-1015

‘Aho: Monite 12 Siulai, 2021

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga (*Lord Fakafanua*).

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 9 tatakai mai ‘a e lotu ki he pongipongi ni.

Lotu

Penisimani ‘Epenisa Fifita: Kātaki pē Hou’eiki ka mou me’a pē ‘i ‘olunga ke ta u hiva ‘i he himi ko eni, 628 ko e Tukupā.

(Na’e sipela leva ‘e he Fakafofonga Tongatapu 9 ‘a e himi ke kamata’aki ‘a e lotu ki he pongipongi ni, pea na’e kau kātoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ki hono hiva’i ‘o e himi. Hoko atu leva ki he lesoni pea mo e lotu).

<005>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Sea: Mālō kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui e kau Memipa

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC* mo e Hou’eiki e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio he ‘aho ni, ‘aho Monite ‘aho 12 ‘o Siulai 2021.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilīsone, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni Ngaahi Vao’akau mo e Toutai, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tamate Afī, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Sione Vuna Fa’otusia, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma’u Piukala.

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Mateni Tapueluelu. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga e ‘o e taliui. Ko e poaki, poaki mai e ‘Eiki Palēmia he houa pongipongi ‘o e ‘aho ni, poaki tōmui e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, kau he poaki tōmui mo e ‘Eiki Minisitā Ako, pea pehē ki he ‘Eiki Minisitā Lao, tatau mo e ‘Eiki Minisitā Mo’ui mo e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki nau poaki tōmui mai, kei hoko atu ‘a e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘a ia ‘oku poaki mai mo Semisi Kioa Lafu Sika. Ko e ni’ihi e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui, ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē mālō ‘Eiki Sea.

Me'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu atu ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineta, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki hangē pē ko 'etau ngāue na'e toloi mai mei he...

<007>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea: ... uike kuo 'osi 'i he pongipongi ni. Ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 1, poaki tōmui mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e 'Eiki Palēmia, toki fakakakato 'ena talí 'i he 2:00 hili pē 'etau mālōlō ki he houa ho'atā. 'A ia 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a kehe Hou'eiki 'e tānaki atu ki he 'etau 'asenita hangē pē ko ia 'oku mou me'a ki ai. Ko e Lipooti eni e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea fekau'aki eni pea mo e Tohi Tangi Fika 1(a)/2021. Mu'omu'a 'etau 'asenita he pongipongi ni Hou'eiki, pea ko e me'a fo'ou ena 'e 2, fika 5 mo e 6 ngaahi Fakamatala Fakata'u, 'a ia 'oku tēpile eni 'a e Potungāue Pa'anga Hū mai mo e Tute ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/20, Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue 2019/2020 pea mo e Fakamatala Fakata'u 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga 2019/2020. Pea mo e fika 6 he 'etau 'asenita ko e ngaahi Lipooti 'A'ahi faka-Fale Alea kuo fakakakato mai 'a e Lipooti 'A'ahi Ha'apai 12, Ha'apai 13. Ko e toenga 'etau 'asenita, hangē pē ko ia na'e toloi mai mei he uike kuo 'osi, ko e 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a e Ongo Niua 17, 'oku kei 'i he Komiti Kakato.

Hou'eiki tau hoko atu ki he fika 4.1 'etau 'asenita, kole atu ki he Kalaké ke ne lau mai 'a e tohi 'oku fakahū mai 'aki 'a e Lipooti mei he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale.

Tohi fakahū mei he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Alea, 'Eiki Minisitā *MEIDECC* mo e Hou'eiki Mēmipa kakato e Fale kae 'atā ke fakahoko hono lau 'o e Lipooti Fika 1/2021 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'o e Fale Alea. 'Ulu'i tohi pē 'a e Komiti.

Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu & Monū'ia 'a e Fale Alea

'Aho 6 Siulai, 2021

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

'Oku ou fakahū atu ki he Feitu'úna e Lipooti Fika 1/2021 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea, ke me'a ki ai 'a e Feitu'úna mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Oku fekau'aki 'a e Lipooti ko eni mo e Tohi Tangi Fika 1(a)2021 'a ia na'e tuku mai mei he Feitu'úna ki he Komiti.

Faka'apa'apa atu,

.....
Lord Tu'i'āfitu

Sea – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea.

'Eiki Sea: Me'a mai Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u ko ia e Sea 'i he Komiti ko eni.

Me'a e Sea Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea

Lord Tu'i'āfitu: Tapu pē mo e 'Afio 'a e 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga, fakatapu ki he Feitu'úna 'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga, tau fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi fakalaumālie lelei, fakamaama 'a e Feitu'úna taki e fatongia 'o e kuo kōpano ma'a e Feitu'úna mo ke tataki 'a e Fale Alea 'o Tonga. Tapu heni ki he Hou'eiki Minisitā e Kapineti, Hou'eiki Fakafofonga e Hou'eiki, Fakafofonga e Kakai, kae 'atā mu'a Sea ke fakakakato 'a e fatongia kuo fokotu'u 'e he Feitu'úna.

Lipooti mo e kakano 'o e Tohi Tangi

Lipooti Fika 1/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea. Sea kuo kakato 'a e ngāue 'a e Komiti ki he Totonu 'a e Fale Alea, ke fakahoko e ngaahi lipooti 'o e ola e ngāue 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'o fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 1(a) pē ko e tohi tangi na'e fakahū mai 'e *Honorable* Mateni Tapuelulelu ko e Fakafofonga Kakai 'o e Vāhenga Fili Tongatapu Fika 4. Kuo lava 'a e ngāue ki he tohi tangi ni, fekau'aki 'a e tohi tangi ni pea mo hono langa 'o e vai kaukau'anga 'i Touliki. Pea ko e tohi tangi ke 'oua 'e toe langa ha falekai...

<008>

Taimi: 1025-1030

Lord Tu'i'āfitu: ... 'i he vai kaukau'anga 'i Touliki he 'oku 'osi lahi fe'unga pē ngaahi falekai kuo 'osi langa he feitu'u ni pea 'oku 'ikai ha 'uhinga mamafa ia ke toe langa ha fale pehe ni 'i he vai kaukau'anga.

Pea ko hono ua ke 'oua 'e hoko 'a Touliki ko ha feitu'u ke uesia ai e kakai 'oku nau nofo ai mo e kakai 'oku nau fie ngāue'aki 'a e vai kaukau'anga tupu mei he fakatau atu ai 'a e kava mālohi. Ko e puiuitu'a e Tohi Tangi Sea na'e fakahū mai e Tohi Tangi ni Fika 01/2021 he 'aho 25 'o Sanuali 2021 he Fakafofonga Vāhenga Fili 'o Tongatapu Fika 4 pea mei he Feitu'una na'e tu'utu'uni he Feitu'una he 'aho 27 'o Sanuali 2021 ke fakahoko 'a e ngāue 'a e Komiti Tu'uma'u 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 176 Kupu (b) Kupu (I) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni mo e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tongá mo hono Tohi Tu'utu'uni.

Ko e vakai leva eni 'a e komiti ki he Tohi Tangi 'a ia 'oku hā atu 'i he, na'e fai e Fakataha Fika 3, 'aho 4 'o Fepueli 2021 pea na'e tu'utu'uni ai 'a e komiti ke fakafoki 'a e Tohi Tangi ni ke fakalelei 'i 'o makatu'unga 'i he faipau 'a e Tohi Tangi pea 'e toe fakafoki mai 'o fakahoko 'a e ngaahi fakalelei pea toe fakahū mai he 'aho 15 'o 'Epeleli 2021 Sea.

'I he Fakataha Fika 04 'o e 'aho 29 'o Sune 2021 na'e tu'utu'uni ai he komiti ke fakahū atu 'a e Tohi Tangi pea toe fakatokanga 'i 'a e ngaahi kaveinga mahu'inga ne tokanga ki ai e komiti 'a ia 'oku 'oatu 'a e ola 'o e ngāue ni 'a e komiti 'o fakahoko pē ia 'o fakatatau ki he vakai 'a e Lipooti Fika 01/2021 na'e tali 'o fakahū atu ki he Feitu'una ki ho Falé.

Pea ko e ola leva eni e ngāue 'a e komiti ki he Tohi Tangi Fika 01/2021 'a ia 'oku hā kakato atu Sea 'a hono, hono lipooti mei he komiti 'oku 'i he peesi 3 ia mo e peesi 4 fakalahi 'o e Lipooti 'a e Komiti ni 'a ia 'oku hā he fika 3 (a) 'a e fakamatala mei he 'Eiki Minisitā Fonua mo e Savea pea 'oku kau ki ai e kongā (b) 'i he peesi 4 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e komiti 'i he Fakataha Fika 04 'o e 'aho 29 'o Sune 2021.

'I he Tu'utu'uni 123 Kupu (2)(a) 'oku 'i ai ai 'a e fakatokanga 'i he komiti 'a e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki pea mo e Tohi Tangi ni. Sea ko e fakama'opo'opo leva 'o e ngaahi fokotu'u kuo kakato e ngāue 'a e Komiti ki he Tohi Tangi Fika 01 (a) 2021, 'i he aofangatuku 'o e komiti 'oku 'ikai ai ha mafai 'a e Fale Alea ke ne foaki mo fakahoko 'a e tangi 'oku fai mai koe'uhí ko e totonu faka-konisitūtone 'a e kakai 'o e fonuá ke fai mai ha'anau tangi. Pea 'oku tu'utu'uni leva 'e he komiti ke fakahoko pē 'o hangē ko ia kuo 'osi fai 'e he komiti ki he ngaahi Tohi Tangi natula tatau 'i he kuohilí 'a ia kuo, 'a ia ko hono fokotu'u atu ke fakatokanga 'i ho Falé pea tuku atu ki he Pule'anga ke nau ngāue ki ai.

Ko ia 'oku fokotu'u atu ki he Feitu'una ke tali 'a e Lipooti Fika 01/2021 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea. Ua, ke lau 'a e Tohi Tangi Fika 01(a) 2021 'i he Fale Aleá pea ko hono tolu 'o e fokotu'ú, fokotu'u ki he Fale Aleá ke fakatokanga 'i 'a e Tohi Tangi pea tuku atu ki he Pule'anga ke nau ngāue ki ai 'oku makatu'unga 'i he tu'utu'uni Kupu 123 Kupu 2 (a) 'i he 'uhinga 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai ho Falé ki he 'uhinga 'o e Tohi Tangi mo e ngaahi fokotu'u, fokotu'u atu Sea pea kuo lava kakato e ngāue fokotu'u atu ki he Feitu'una mālō e ma'u e faingamālie.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu ki he Feitu'una 'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga mālō ho laumālie ki he pongipongi ni, fakatapu atu ki he 'Eiki Minisitā Akó kae pehē ki he Hou'eiki Nōpele 'a e Fonua pea mo e faka'apa'apa lahi ki hoku kaungā Fakafofonga Sea kau fai atu ha fakalavelave ki he ngāue mahu'inga kuo fakahoko he Komiti ...

<009>

Taimi: 1030-1035

Mateni Tapueluelu: ... Tu'uma'u ko eni Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá pea mo e Sea 'o e komiti mo e fakamālō atu 'i he ngāue lahi mo fuoloa kuo fakahoko ki he Tohi Tangi ko eni na'e fakahoko mai 'e he fakahū mai 'e he motu'a ni Sea, 'o fekau'aki mo e kaveinga kuo 'osi me'a ki ai e Sea 'o e komiti. Ko u fakamālō pē Sea ko hono 'uhingá kuo 'osi fai 'a e, 'a hono vakai 'i e lipooti pea mo e ngaahi kupu fekaukau'aki kuo me'a mai 'aki he Seá. 'A ia 'oku mahino pē 'a e mavahevahe 'a e mafai, kehe 'a e mafai 'o e Pule'angá pe ko e *Executive* pea mo e mafai 'o e Fale Aleá pea 'oku 'i ai hotau ngata'anga. Ka ko e ngafa ai pe ia tu'uma'u 'o

ha Fakafofonga ko 'ene faka'atā e le'o 'o hono kakaí ke ongo mai ki he Fale Alea 'o Tonga 'o kau ai 'a e tohi tangi ko ení pea 'oku fakahoko mai. Pea ko u fakamālō atu pe au ki he, ki he ngāue lahi kuo fai 'e he komití 'a ia 'oku hā ko ia 'i he peesi 4 mo e peesi 5 'a ia 'oku 'asi ai 'a e fakamā'opo'opo 'o e ngaahi fokotu'ú, kuo mahino mai ai 'a e tūkunga 'o e laó. Ne fai pē feinga Sea ke talanoa mo e ongo tafa'akí lōua 'i he anga e tangi ko ení pea 'oku 'i ai pē 'amanaki 'e fakahoko 'a e ola ko eni 'o e ngāué kiate kinaua mo e tui pē 'e lava ke fai ha fengāue'aki ke solova ai 'a e, 'a e ngaahi hoha'a pea mo e tokanga pea mo e lēvei 'a e ni'ihi fekau'aki pea mo e ngāue ko eni. Ka ko hono 'uhingá pē Sea kuo fakamahino mai ko e mafai 'oku 'i he *Executive* pe ko e Kapinetí ia. Ko u tui pē Sea 'oku fakapotopoto ke tuku atu kiate kinautolu 'a e tangi ko eni ke fakahoko ha ngāue ki ai 'o fakatatau pea mo e ngaahi fokotu'u kuo 'omi 'e he komití. Na'a ku lau eni kuo mahino pē tu'u ia 'a e laó pea mo e ngatangata 'a e faifatongia 'o e Fale Aleá 'i he kupu 51 'o e Konisitūtoné, ko e ngaahi mafai faka-*Executive* 'oku 'i he Kapinetí ia mo e faka'amu pē Sea 'e ongo atu 'a e, 'a e hoha'a mo e 'amanaki 'e lava 'o solova ai 'a e palopalema ko eni. Ka ko u faka'apa'apa lahi ki he, mo e fakamālō 'i he ngāue kuo fakahoko 'e he Sea 'o e komití pea mo e kau Mēmipa 'o e komití pea ko u pou pou atu pē ki he fokotu'ú Sea. Mālō 'aupito e ma'u faingamalié.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti.

Ko ia 'oku loto ke tau tali e ngaahi fokotu'u 'i he peesi 5 e Lipooti e ngaahi, 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Sione Vuna Fa'otusia, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai e toko 15.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'ú fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō. Fakatatau ki he Tu'utu'uni e Falé, kole atu ki he Kalaké ke ne lau mai 'a e fakalahi 1 'a ia ko e Tohi Tangi Fika 1(a) 'o e 2021.

Kalake Tēpile:

Tohi Tangi Fika 1(a)2021

'Aho 9 Ma'asi, 2021

Hon. Lord Fakafanua,
'Eiki Sea,
Fale Alea 'o Tonga,
Pule'anga Tonga.

'Eiki Sea,

'Oku fai atu 'a e tohi ni mo e loto faka'apa'apa mo'oni.

Ko e ‘uhinga ‘o e tohi tangí ni ko e kole tokoni fekau’aki mo e langa ‘oku fakahoko ‘i he vai kaukau’anga ‘i Toulíkí.

‘Oku fie fakamahino atu he tohí ni ‘oku mau pou pou’i ‘aupito ‘a e langa ‘o ha fakataha’anga ma’á e kakai ‘o e fonuá hangē ko e vai kaukau’angá tautefito ki he ngāue’aki ‘e he kau sipoti. ‘I he’ene pehē ‘oku totonu leva ke nofo taha pē ‘a e tokangá ki he ngaahi ‘uhinga ko iá, ‘oku mahu’inga ke ma’a mo malu ki hono ngāue’aki ‘e he kakai. Ka ‘oku fai e tokanga ki he ‘amanaki langa ai ha falekai ‘a ia ‘e ala lava ke fakatau atu ai ‘a e kava mālohí. ‘Oku fai e hoha’á koe’uhí ko e ngaahi nunu’a ‘e lava ke fakatupu ‘e he kava mālohí hangē ko e koná mo e fakamoveuveú, fakaveveá, kapekapé, ...

<002>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile: ... fuhu mo e ngaahi ‘ulungaanga ta’etau kehekehe pē. ‘Oku lahi fe’unga pē ‘a e ngaahi falekai kuo ‘osi langa ‘i he feitu’u ni, pea ‘oku ‘ikai ha ‘uhinga mamafa ia ke toe langa ai ha fale pehē ni ‘i he vai kaukau’anga.

Ko e feitu’u Toulíkí ‘oku lōngonoa ki he nofo ‘a e si’i kakai ‘oku nofo ai, ‘oku nau lata ai pea nau ongo’i malu mo fiefia ai. ‘Oku ‘ikai fakahoha’asi kinautolu ‘e ha fa’ahinga ‘ulungaanga ta’etau pē fakamoveuveu, ‘ikai ngata ai ‘oku ‘i ai foki mo e hoha’a ki he founa na’e fai ‘aki hono fili ‘o e kautaha ke ne fakahoko e langa he feitu’u ni, ne anga fēfē hono fili, pea ko e ha ne ‘ikai fai ai ha talatalanoa mo e kakai, tautefito ki he kakai ‘oku nofo ‘i he feitu’u ni. ‘Oku mahino mai na’e ‘ikai fai ha felōngoaki ia mo e kakai ‘i he feitu’u ni, tukukehe ange ‘a e kakai ‘o e fonua.

‘Oku fai atu ai ‘a e tohi ni ke mea’i ‘e he Feitu’una ‘oku ‘i ai ‘a e hoha’a lahi ‘aupito ki he langa ko eni ‘oku fakahoko, koe’uhi ke ‘oua ‘e hoko ‘a Toulíkí ko ha feitu’u ke uesia ai ‘a e kakai ‘oku nau nofo ai mo e kakai ‘oku nau fie ngāue’aki ‘a e vai kaukau’anga tupu mei ha fakatau atu ai ‘a e kava mālohi, ko e hoha’a ko eni ‘oku pou pou ki ai ‘a e kakai kuo nau ‘osi fakamo’oni hingoa ‘i he Tohi Tangi ni.

‘Oku ou fakamālō atu mo e loto faka’apa’apa mo’oni ki ho’o tali ‘a e tohi ni mo e fakatauange ke kei tokoni’i ai pē koe mo hotau fonua ‘e he ‘Otua.

‘I he loto faka’apa’apa mo’oni,
Charles Lasike Cowley. (Fakamo’oni ki ai)

Fakamo’oni ki ai mo e toko 9 kehe ‘i he Tohi Tangi ko eni ‘e ‘Eiki Sea. Ko e toko uofulu ‘i he peesi hono hoko. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke kakato pē tali ko eni ‘a e Fale, lau mo e tēpile ‘i he peesi 4.

Kalake Tēpile: (*lau*)

Tu’utu’uni ‘a e komiti ‘i he fakataha ‘aho 29 ‘o Sune 2021.

Hili hono vakai’i ‘e he komiti ‘a e Tohi Tangi fika 1 (a)/2021 fakatatau ki he Tohi Tu’utu’uni hono aofangatuku leva ‘oku anga pehē ni:

- i. Tu'utu'uni 123, 2 (a). Fakatatau ki he faka'uhinga kuo ngāue'aki mai 'e he komiti ki he Tu'utu'uni 123, 2 (a) ko e fakalea ko ia felāve'i mo e ngāue 'a e Fale Alea, 'oku 'uhinga ia pē 'oku ma'u nai 'e he Fale 'a e mafai fakalao ke foaki 'a e tangi 'oku kole mai 'i he Tohi Tangi, *whether the House has the legal authority to grant the prayer being sought in the petition*. Na'e 'ikai fai pau 'a e Tohi Tangi ki he Tu'utu'uni 123, 2 (a) 'o makatu'unga ia 'i he 'ikai ke 'i ai ha mafai 'o e Fale Alea ke foaki pē fakahoko 'a e ongo tangi 'i he Tohi Tangi.

Tangi pea mo e vakai 'a e komiti:

1. Ke 'oua 'e toe langa ha falekai 'i he vai kaukau'anga 'i Touliki he 'oku 'osi lahi fe'unga pē 'a e ngaahi falekai kuo 'osi langa he feitu'u ni pea 'oku 'ikai ha 'uhinga mamafa ia ke toe langa ai ha fale pehē ni ki he vai kaukau'anga.

Ko e vakai 'a e komiti:

Na'e tu'utu'uni 'a e komiti 'oku 'i ai 'a e tau'atāina 'a e kakai 'o e fonua ke fokotu'u pisinisi pea 'oku 'ikai ai ha mafai 'o e Fale Alea ke ne ta'ofi ha langa falekai 'i he vai kaukau'anga 'i Touliki. 'I hono fanongoa 'e he komiti 'a e ngaahi fakamatala mei he 'Eiki Minisitā 'o e Fonua Savea mo e ngaahi Koloa Fakaenatula, 'oku tui 'a e komiti 'oku 'i ai 'a e 'uhinga mo e taumu'a fakapotopoto 'o e fakalelei kuo fai ki he vai kaukau'anga ma'a e lelei fakalukufua 'a e kakai 'o e fonua.

2. Ke 'oua 'e hoko 'a Touliki ko ha feitu'u ke uesia ai 'a e kakai 'oku nau nofo ai mo e kakai 'oku nau fie ngāue'aki 'a e vai kaukau'anga tupu mei ha fakatau atu ai 'a e kava mālohi.

Ko e vakai 'a e komiti:

'Oku mahino mei he fakamatala 'a e 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ha ngofua kuo foaki ke fakatau atu 'a e kava mālohi 'i he feitu'u ni 'o hangē ko e tukuaki'i, mālō 'Eiki Sea.

<005>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he fika 5 'etau 'asenita ko u vakai hifo ko e ngaahi potungāue ko eni 'oku 'i he malumalu 'o e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku poaki mai ki he 2:00. Tongatapu 1.

Tokanga Tongatapu 1 ki he founa ne fili'aki ngaahi pisinisi fakahoko fatongia he 'elia vai kaukau'anga

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole mu'a, tapu pea mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki mahino pē kiate au 'a e lipooti 'oku tali, ko 'eku ki'i fie fehu'i pē 'a'aku ia Sea 'i he lipooti ko ē na'e lau. 'I he ki'i puha ko ē na'e toki lau 'i he peesi 4, mahino pē kiate au 'a e mahu'inga ke toe langa ha fanga ki'i fale ke nau *compete* ka koe'uhī ko e kongā eni 'a e Pule'anga Sea na'e tu'uaki nai ke lava 'o fai mai ha tohi ki ai 'a e kautaha 'oku nau *interest* ke nau ōmai 'o fakalele e falekai pē na'e...ko e hā e fa'ahinga founa mahu'inga pē Sea ke mahino

ki he kakai 'o e fonua, he ko hono mo'oni ko e feitu'u 'oku *attractive* ki he ngaahi pisinisi pē na'e filifili pē, pē na'e tu'uaki atu ki he kakai 'o e fonua ke nau 'ilo ke nau *bid* mai ki he me'a ko eni mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai e Fakafofonga Fika 1 'o Ha'apai.

Tali 'a Lord Tu'iha'angana ki he fehu'i 'a Tongatapu 1

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu mo e Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga kae ki'i tokoni atu pē ki he fehu'i 'a e Fakafofonga lave'i pē he Komiti Sea. 'Eiki Sea hangē pē na'a ke mea'i he Feitu'una pea mo e Hou'eiki, ko e feitu'u ni foki ia mahalo na'e kamata na'e langa he ...ko e ngāue 'a e *Port Authority* hono tanu ko ē, pea na'e tu'u pehē pē ia tu'u pehē pē ia taimi ko ē 'oku 'atā ko ē ki he *public* pea 'ohovale pē mahalo 'oku ta'ofi he taimi 'e ni'ihī, 'i he natula pē kimu'a ko ē na'e 'uluaki tu'u ai 'a e vai kaukau'anga ko eni. Pea ko 'eku ma'u pē mahalo he komiti pea ha'u leva 'a e tokotaha ko eni 'o fakahū 'ene fokotu'u, 'a ia na'e 'ikai ke 'i ai ha fakakaukau ia 'a e Pule'anga ke toe fai ha me'a na'e tu'u pehē pē ia, pea ko e ha'u leva e tokotaha ia ko eni mahalo 'o toutou fononga holo pēhe feitu'u ko eni pea mahalo pea 'ai hake 'ene fakakaukau pea fa'u leva ia 'e ne fokotu'utu'u, ko 'ene *proposal* ki he Pule'anga ki he mafai ki he feitu'u ko eni 'one fa'u 'e ia 'ene fokotu'utu'u ki he ngaahi me'a hangē pē ko ia na'a mou me'a ki ai ki he 'ene ngāue te ne fai ki he vai kaukau'anga mo e ngaahi me'a kotoa ko ia a'u ki he fokotu'u e ki'i falekai ke lava pē 'o fa'u kātoa ia e 'ū fokotu'utu'u kātoa ko ia 'o fakahoko ki he 'Eiki Minisitā Fonua mo e tafa'aki ko ia 'o nau toki fai hono vakai'i mo nau pōtalanoa ki ai pea tali ko ē he Minisitā Fonua ka na'e ...mahalo ko e 'uhinga ia Sea mahalo na'e 'ikai ke 'i ai ha fakakaukau 'a e Pule'anga ke fai ha tu'uaki ko e 'uhinga na'e 'ikai ke 'i ai ha'anau...ko e fo'i tokotaha pē eni ia na'e 'i ai 'ene fakakaukau pea ne pehē ke fokotu'u atu pea ne fa'u leva 'e ne fokotu'utu'u 'a ena pē ko ena 'oku mou 'osi me'a ki ai ko 'ene fokotu'utu'u ena 'oku 'osi fakahoko, ko hono toe ngaahi fakalelei mo hono fokotu'utu'u ko ena 'oku ngaahi 'a ena 'oku mou me'a ki ai, ko e tu'unga ko ia ko e ngaahi fokotu'utu'u ia ko ena. Ko e 'uhinga ia na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a ka ko e tokotaha ko eni na'a ne fakahū atu 'ene fokotu'utu'u ke ne malava 'o fakahoko ko eni he vai kaukau mālō Sea.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'una ko u fakamālō atu ki he Nōpele he 'omai e tali ko ia mahino ia. Ko e anga pē 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni Sea ki he ngāue ko e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga ke *fair* pē ki he kakai 'o e fonua mahino 'aupito 'a e *interest* pē ko e tokanga 'a e tokotaha pisinisi ko eni pea 'oku ou faka'apa'apa pē au ki ai 'oku pehē natula 'a e kau pisinisi nau kumi holo ha faingamālie ke lava 'o fokotu'u 'enau pisinisi ka ko e sio atu pē eni ia he tafa'aki ko ē ki he *fair* kapau leva na'e fokotu'u mai pea hanga leva he Pule'anga 'o talaange ki ai tuku ke tuku atu kitu'a ke tohi mai e kaume'a ki ai pea 'omai ai hano filifili ka 'oku mālō Sea mahino mai e tūkunga ia na'e 'i ai ko e fifili pē ia 'a e motu'a ni, ka ko u pehē pē au ke tau sio atu ki he kaha'u ha hoko ha fa'ahinga me'a pehē pea tau tukuatu ki he *public* ke nau 'omai 'enau *interest*...

<007>

Taimi: 1045-1050

Siaosi Pohiva: ... ki ai, ke faka'ai'ai pē fe'au'auhi ke lelei ange ai 'etau ngāue mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku tatakī ho'omou tokanga ki he fika 5 mo e fika 6 'etau 'asenita. 'I ai ha fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato? Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Kole atu pē Sea ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. Mālō.

'Eiki Sea: Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Sea ko e ki'i me'a makehe pē eni ia. Fakamālō atu ki he Feitu'úna...

'Eiki Sea: Ha'apai 13 kapau ko ha me'a kehe te u toki tuku atu hao faingamālie kae feinga'i ke fakakakato 'etau 'asenita.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali e Fokotu'u 'a Tongatapu 4, na'e poupu'u'i ke tukuhifo e 'asenita fika 5 mo e 6 ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Pālōti ke tukuhifo ki he Komiti Kakato 'a e 'asenita fika 5 mo e 6

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Sione Vuna Fa'otusia, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfītu, loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni toko 16.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, ko e ngata ia e 'asenita 'i he Fale Alea, ko e toenga ia 'etau ngāue Hou'eiki 'i he Komiti Kakato. 'I he mōmēniti faka'osi ko eni kimu'a pea tau mālōlō te u tuku heni ha faingamālie kia Ha'apai 13. Me'a mai.

Me'a Ha'apai 13 ki he polokalama ngāue 'oku ta'imalie ai 'a Pukotala

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'úna 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. Sea, fakamālō atu he faingamālie 'oku ma'u 'Eiki Sea. Ko e fakahoko atu pē 'Eiki Sea na'e lele e motu'á ni pea mo e 'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai ki Ha'apai, ko e *project* 'i he'ene Potungāue. 'Eiki Sea, pea na'e 'i ai 'a e *project* 'ahi'ahi 'i Tongá ni kau ai 'a Pukotala 'i Ha'apai, pea na'e fakahoko 'a e ngāue ko eni Sea ko e hopoki 'o e ki'i vaka na'e fute ia 'e 30 tupu, pea mo hono fakahoko e *project* ko e *biogas* 'Eiki Sea. Ko e ongoongo fakafiefia eni 'a e fiefia 'a e kāinga 'Eiki Sea. Ko e 'ā fanga monumanu 'e 20 pea mo 'etau tō ngoue ko e 'uhinga ko e 'akau ko e 'uhinga ko e *project* ko eni, pea na'e 'i ai 'a e Minisitā 'o e ongo Potungāue pea pehē ki he ongo *CEO* pea mo e kau Tokoni *CEO* pea mo e kau 'Ofisa kehe mei he MEIDECC kae 'uma'ā 'a e tafa'aki kehekehe 'o e Potungāue Ngoue 'a e tokoni. Ko e *project* ko eni Sea 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 2 miliona tupu 'Amelika kau ai a 'Eua, Vava'u, Tongatapu, Ha'apai. Ka 'oku to'o e fanga ki'i kolo.

'Eiki Sea, ko e tu'unga ko eni 'oku fu'u makehe 'aupito 'a e *project* ko eni he 'oku 'ikai ke toe 'iloa ha monumanu ia he ki'i kolo ko eni. Ko e ongoongo ia 'Eiki Sea, ta 'oku malava pē 'o fakaivia 'a e ngāue ko eni pea ko u tui na'e fiefia 'a e kāinga pea mau mamata ai ki he ngaahi tō 'o e 'akau na'e fiema'u ke fakahoko ai 'i he *project* ko eni. Pea 'Eiki Sea ko e fakamālō ia 'oku fakahoko ki he 'Eiki Minisitā, kae 'uma'ā 'a 'ene ngaahi Potungāue ko e fakalave 'a Ha'apai 'i he 'ofa ko eni pea mo e tokoni ko eni.

'Oku fiefia e kāinga, pea 'oku 'i ai e tui lahi 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē mo e me'a na'e me'a mai e 'Eiki Minisitā, 'e 'i ai 'a e ki'i folau ki Ha'apai ki Kauvai ke vakai ki he tu'unga na'e me'a ki ai

'a e 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea fekau'aki pea mo e hala 'o e kāinga ko eni 'Eiki Sea. Pea na'e fai e kole ai, ke ki'i *focus* ange mu'a 'a e *project* ko eni 'i Vahe Kauvai. Pea ko u tui na'e laumālie lelei ki ai 'a e 'Eiki Minisitā 'Eiki Sea, ka ko e e 'oatu 'a e fiefia kapau te tau toe, te mou me'a atu ki ai 'o toe mamata 'a e ki'i kolo ko eni, Palataisi 'osi. Pea ko u tui, ta 'oku malava pē 'Eiki Sea 'o fakamavahe'i 'a e monumanu ia mei he koló ki hono feitu'u. Pea ko e fakamuimānoa, 'oku lava ai 'o ulo 'a e 'uhila 'i he kasa ko ia *biogas* pea ko u tui 'e ....

<008>

Taimi: 1050-1055

Veivosa Taka: ... lava ai 'o fakahoko 'enau fieme'atokoni mo e hā fua e ngaahi me'a 'oku fakahoko fekau'aki mo eni 'o tokoni ia ki he kāinga he fakamole ko eni 'i he pila ko ē 'o e 'uhilá.

'Eiki Sea ko e fakamālō atu ia kuo 'oatu mei he motu'a ni he'eku ta'emamohe 'eku fiefia pea pehē ki he kāinga 'i he'emaui fiefia fakataha pea mo e 'Eiki Minisitā kae hangē pē na'a nau fanongo ha me'a he ongoongo Sea ka na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia. Pea 'oku ou tui ko e fiefia kuo fakafou atu mei he motu'a ni pea mo e kau ngāue, Pule 'o e Potungāue Ngoue mo e Pule Toutai 'i Ha'apai fakaa'u mai 'enau fakamālō koe'uhí ko e ngaahi faingamālie kuo taa'imālie ai 'a e si'i kāinga Ha'apai ka ko e vāhenga 'o e 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Me'a mai Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Fakatapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea mālō e laumālie pea tapu ki he Hou'eiki. Sea ko u fiefia lahi pē au ke u kaungā fiefia mo e Fakafofonga 'ikai foki ke 'i ai ha taha 'Eiki Sea 'e ta'efiefia 'e hoko ha lelei 'i ha feitu'u he fonua ni na'a pehē taku 'o pehē kou fiefia ko e Ha'apai ka ko u fiefia 'Eiki Sea koe'uhí ko e me'a ko eni he *biogas* ko e polokalama ko eni 'Eiki Sea ko u tui na'e ki'i fu'u fuoloa hono fakailiili mai he ngaahi feitu'u kapau ko e nautula eni mo e mo'oni 'o e lipooti 'oku fakahoko mai 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha monumanu ia 'Eiki Sea 'asi he koló, ka 'oku 'uhinga foki ki he puaka, mahino pē 'oku ai pē foki 'a e fanga hoosi mo e ngaahi monumanu kehe ka ko e fanga puaka 'Eiki Sea 'oku polopalema ia 'Eiki Sea, ko ia 'oku ou fakamālō atu Fakafofonga pehē ki he Minisitā ka ko e fakakaukau 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ko e ki'i kolo ko eni ko Pukotala ko e ki'i kolo si'isi'i. Pea 'oku malava ke ngāue lelei 'a e fakakaukau ia ko ē 'a e *biogas* si'isi'i koló ki hono *population* toko si'i lava lelei 'o mapule'i lelei hono 'aa'i 'enau fanga ki'i puaka pea 'oatu mo e ki'i naunau ko ē 'o e *biogas* he 'oku 'i ai foki hono silini fakamole ki ai lava lelei mo ia.

'I he fakakaukau 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ko e anga eni 'o e natula hono hono pusiaki'i ha *project* mahu'inga pehe ni ke ngāue koe'uhí ke lava ke tau sio 'oku ola he ko e taimi ko ē 'oku ola ai ha *project* 'aonga ki he kakai 'o e fonua 'Eiki Sea 'oku tau fiefia ai. 'Uluaki, 'oku 'aonga e silini 'oku fakamoleki ki ai. Ko hono ua, 'oku fiefia 'a e kakai 'o e ki'i kolo ko ia. 'Oku 'i ai foki e ngaahi feitu'u 'i māmani 'Eiki Sea 'oku 'atita'i e fiefia ia *happiness*. Kapau 'e 'atita'i e fiefia he taimi ni 'e ma'u ia 'e Pukotala he 'oku 'i ai e fanga ki'i fonua ia 'i 'Iulope 'oku mea'i pē he Feitu'una 'Eiki Sea 'oku 'atita'i ia 'o 'ave ia ki Fale Alea 'a e fiefia 'a e fiefia ko ē 'a e kakai 'enau mo'ui 'i he ngāue lelei 'oku fai pē ko hai pē, pē ko e Pule'anga pē ko e ...

Kole Ha'apai 12 ke fokotu'u ha *biogas* 'i Houmatofua

'Eiki Sea ka ko u fokotu'u atu e me'a ko eni he ko u tui 'oku ngāue eni ko e ki'i kolo si'isi'i. 'Oku 'i ai e ki'i kolo si'isi'i hoku vāhenga 'Eiki Sea ko Houmatofua. 'Eiki Minisitā fakamolemole 'a e Feitu'una ko Houmatofuá lahi tatau pē mo Pukotala 'i he tui 'a e motu'a ni ke tau 'alu atu mu'a he tutuku ko eni 'Eiki Minisitā ke ta ō atu mu'a ke ke me'a atu ki Houmatofua, lahi tatau tokolahi tatau ko e fanga ki'i 'ā puaka mahalo 'ā puaka pē mahalo 'oku 10 ka tau hanga angé 'omai angé ki'i fo'i *project* 'o ki'i fakaili mai ki he ki'i kolo ko eni ko Houmatofua ke ua'aki 'a Pukotala. Pea kapau 'e lava ko e fakahinohino ia ki he fonua ko eni 'Eiki Sea ke tau kamata ha me'a ke 'aonga pea tau kamata'i lelei ke lava nofonofu lelei ha ki'i feitu'u si'isi'i ke mahino 'oku ngāue 'ikai ke, mole ke mama'o 'Eiki Minisitā ke u siokita ki Ofu pē ko Ovaka pē ko fē fua ka ko u 'uhinga pē au ki Pukotalá he ko e, ki Houmatofua he ko e pehē atu pē ia mei Pukotala ki Houmatofua. Ko ia pē Sea ko e ki'i fakamalanga pē ia na'a lava ke fakamo'oni'i 'aki 'a e fakakaukau ko eni mālō Sea.

Veivosa Taka: Sea fakamolemole pē Sea he toe fokoutua tu'o ua hake ka ko u 'oatu e fakapulipuli 'Eiki Sea 'a e *project* ko eni ko e laumālie 'o e *project* ko eni 'Eiki Sea ko e lototaha mo e faaitaha 'a e ki'i kāinga. Ko e, ko e vahevahe ia kuo 'omi 'e he kau *donor* pea mo e kau, mo e ni'ihi ne nau pou pou ki he ngāue ko eni ko e 'i ai pē ha *project* ia 'e lī atu ki Pukotala 'osi lōloa uike 'e taha, 'oku hangē 'oku nau veveveke. Ko e fakatātā 'Eiki Sea na'e 'i ai e tokoni na'e 'omai mei he kosiliō e ngaahi siasí pea na'e fakahoko e ngāue ko eni 'o 'osi pea ko u tui 'Eiki Sea pea toe 'a e pa'anga ko ē ko ē *project* pea ko hono laó ke fakafoki ia ki he *donor* ...

<009>

Taimi: 1055-1100

Veivosa Taka: ... Na'e tu'utu'uni mai e *donor*, fai'aki ia ha me'a 'i Pukotala 'oku fiema'ú pea na'e langa ai 'a e sima pule'anga 'o Pukotala. 'A ia 'Eiki Sea ko e laumālie ia ke ako ai 'a Tongá ni kapau te nau tokanga pea mo tokanga'i mo lehilehi'i e ngaahi 'ofá 'e tatau pe ia mo Pukotala. Mahalo 'Eiki Sea ko e, ko e kongā ia 'oku 'i ai ka ko u tui ko u fie fakamālō atu pe au ia ki he *MEIDECC* pehē ki he *FAO*, ko e *IFAD* pehē ki he *PTH*, pehē ki he *CEO* 'o e *Climate Change*, ko e *CEO* 'a e, ko Lupe Matoto, ko e Tokoni *CEO* 'Eiki Sea. 'Oku tokolahi mo e kau ni'ihi ne nau hangē ko e, ko *Sister* Pifeleti mei he tafa'aki ko iá pea 'oku nau fiefia Sea pea 'oku nau toe palōmesi ki he Minisitā 'e 'oange e sipi 'e 20 ki Pukotala. Ko e, ko e 'uhinga ia 'oku nau hounga ke foaki he 'oku hounga hono talitalí. Pea ko u tui ko e vahevahe pe ia 'Eiki Sea 'e lava ke, 'oua te tau 'ohofi ka tau hanga 'o *warm up* pe tau ki'i teuteu ke tau lava 'o tali lelei 'a e ngaahi 'ofá. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā tuku heni e faingamālie ki he Fakafofonga Nōpele Vava'ú.

Kole ki ha tokoni ki he 'ā fonua 'i Holopeka

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'una Sea, mālō e kei laumālie lelei. Ko e lea foki ia 'o tahi ko e tuli e koá pea kuo fai 'e, 'a e fakamatala mahaki ia 'a e ongo Fakafofonga Ha'apai pea 'oku fiefia ai e motu'á ni. Hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'o Ha'apai 13 'oku, 'oku mau muimui atu 'i he fu'u lelei ko iá 'oku kamata tataki mo tofa e hala ko iá 'i Ha'apai pea ko e 'uhinga 'aku ia ki Ha'apai 12.

'E 'Eiki Minisitā Ngoue kae 'uma'ā e Minisitā e *MEIDECC* ko e kole pe eni ia ke mo afeitaulalo. Na'e 'ikai lava, mei lava e vakapuna he uike kuo'osi 'o tō ko e 'alu 'a e fanga puaka 'a Holopeká 'o kolosi he, he loto mala'e 'akapulú, 'a e mala'e vakapuná. Pea na'e lele mai leleaki'i mei he Kauvai Foá 'o ta'ofi kikī mālō 'oku te'eki ke 'osi e fo'i fōsoa ko eni ko ē

'i Holopeká. Ko e mālō pē hao ko e kolosi 'a e puaka. Ko ia ko u kole fakamatoato atu kia moua ongo Minisitā ko Holopeká 'oku mau feinga ke, ke langa e, 'a e 'ā kolo ke malu'i he ko e ki'i kolo si'isi'i hono ki'i kelekele. Pea meimei ko 'enau ta'u kotoa pē 'e 'osi pe ia hono faka'auha tapu mo ho Falé Sea he fanga puaká. Ka 'oku 'ikai ke tau lava ke fai ha tu'utu'uni aofangatuku ki he fanga puaká he 'oku toe 'i ai pē fatongia ia 'o e Tongá 'o e mahu'inga 'o e fanga puaká.

Pea ko ia ko e kole ko ení 'i he motu'á ni, kuo ongoongo kovi 'a e ki'i koló ko e 'uhingá ko e fanga monumanú. Tuku atu pē ā e 'ū me'a fakanatula ia ke toki fai e ngāue ki ai pea kuo hake mai mo e peau he mui Tofua 'i tahí he ta'aki e maká. 'Oku 'ikai ke mau tokanga mautolu ki ai. Sai pē. Mau tokanga mautolu ka 'i ai ha faingamālie, tuku ā nātula ia he'ikai ke tau toe lava tautolu fai ha me'a ki ai kae tokonia mu'a e ki'i ngāue 'oku faí ko e ngaahi e 'ā kolo 'e Minisitā *MEIDECC* ke malu'i ha fo'i me'atokoni 'o e kaingá ni kae pehē ki he 'Eiki Minisitā e Ngoué. Pea ka lava ange mo e fanga ki'i 'ā puaka ko ení 'oku fakasaieni ko ení ha ki'i 'ā pē 2, tokoni lahi 'aupito ki he si'i mo'ui mo ako'i ai e kaingá ni. Ko e mate mo e mo'ui 'i he mala'e vakapuná te nau tauhi 'a e me'a ko ení 'a e me'a'ofa e *project* ko ení 'oku 'oange mei he Feitu'una 'Eiki Minisitā *MEIDECC* mo e Minisitā Ngoue.

Ko e fakatangitangi pē ka 'i ai ha ki'i tulutā, fakamolemole fakatokanga'i ke fai ai pē ha tokoni mo e mau koniseti. He 'oku fihia 'emau koniseti 'emau 'ā koló he koniseti vaka 'a Niuá, ongo Niuá kae fai mo matafi atu kae lava homau fatongiá. Ko ia pē fakahoha'á Sea 'i he laumālie 'a e ongo Minisitā ke tali ki'i fakahoha'a 'a e motu'á ni. Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā *MEIDECC*.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea pea ko u fakatapu atu ki he Fale 'Eiki Sea kae 'atā mu'a ke fai ha ki'i lavelave atu ki he kole kuo me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Nōpelé. Ko u tui au 'e lava lelei pē ki'i poloseki ia ko ení 'e he Potungāue Ngoué 'oku 'i ai pē 'enau, 'enau tokoni ki he ngaahi me'a pehē kapau 'e toki tokoni atu pea mo e fānau ko ení he *Environment*. Sea na'e lava e mala'e vakapuná ne 'ohovale mo e motu'á ni 'i he vakai hifo 'oku 'asi e ki'i monumanu ko ení he lolotonga 'ai ke tō hifo e vaká. Na'e langa foki e, 'a e mala'e vakapuná pea ko e fo'i matapā ko ē ki lotó na'e 'ai ai e, 'a e 'ū ukamea...

<002>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... vangavanga ai, 'a ia ko e fakakaukau foki Sea ke 'oua 'e lava 'a e puaka 'o kolosi ai 'o, ta ko ene 'alu atu pē ko ē 'o tu'u 'oku 'ikai ke lava 'o tu'u lelei hono va'e 'oku heke holo pē foki pea nau holomui ai pē 'o nofo 'i tu'a.

Pea 'oku ou lele atu au ki Ha'apai talamai 'e he kau Ha'apai, Poasi ko e fanga puaka ko ení 'i Koulo mo Holopeka 'oku nau lava pē nautolu 'o kolosi, ko u talaange 'o kolosi fēfē, nau pehē atu pē nautolu ia ko ē ki he ukamea tākoto nautolu ia 'o vilo ki loto, 'a ia 'oku nau vilo nautolu he funga ukamea 'oku 'ikai ke nau toe luelue nautolu, pea 'oku ou pehē foki 'e au ko 'enau fakakata Sea, ko u toki lave'i hifo ko ē 'a e faingata'a ko ē ki he vakapuna 'ene tō hifo toki mahino kia au ia 'oku mo'oni pē kāinga ia. Ka 'oku, ko u lave'i pē 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Minisitā, pea te u tuku pē ki he Minisitā Ngoue ki he 'enau 'ū *project* tokoni ko ē ki he 'ā puaka, pea mo e 'ā kolo, kae toki tokoni atu pē ki ai 'a e tamaiki mei he *environment*. Mālō 'aupito Sea 'a e ma'u faingamālie.

Eiki Sea: Tongatapu 5.

Kole Tongatapu 5 ke tokoni e Potungaue Ngoue ki hono fokotu'u e naunau ki he *biogas* 'i Hihifo

Losaline Ma'asi: Mālō Sea 'a e ma'u faingamālie, ko u fakatapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti pehē 'eku fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu foki ki hoku kaungā Fakafofonga kae puke mu'a e faingamālie ko eni Sea ke fai atu pē ha poupu koe'uhi ko e ngāue kuo fakahoko, pea 'oku tau tui pē 'oku 'aonga lahi ia koe'uhi ko e kakai 'o e fonua, pea 'oku 'i ai e fakamālō lahi heni ki he 'Eiki Minisitā Ngoue, koe'uhi ko e ngaahi ngāue ko eni kuo fai hono fakahoko, tautefito ko ia ki hono feinga ko ia ke fakasi'isi'i 'a e taka ko ia ko ē 'a e fanga puaka 'i he ngaahi kolo, neongo 'oku mahino kiate kitautolu 'a e mahu'inga ko ia 'o e puaka, pea 'oku ou fakamālō lahi heni ki he 'Eiki Minisitā kae 'uma'ā 'a e Potungāue pea pehē foki ki he va'a ko ia 'o e monumanu pea mo e tokoni ko ia e *FAO*.

Sea ko e kole pē eni ia ki he 'Eiki Minisitā Ngoue, 'oku ne tali 'emau ki'i *project* he 'ā puaka *biogas* ke tu'u 'i Hihifo pea kuo ma'u 'a e seniti ia ke langa 'a e 'ā puaka ko e *biogas* eni 'oku toe. Ka ko 'eku kolé ai leva ki he 'Eiki Minisitā na'a lava ke tokoni e Potungāue pea mo e tokoni ko ia ko ē 'a Siaina koe'uhi ke langa e *biogas*, pea fokotu'u ai pē mo ha naunau ki he faka'uhila pea mo e kasa ke lava pē 'e he ki'i komiuniti ko eni 'o ma'u kasa ai pē mei he taimi ko ia ko ē 'e lele ai 'a e *biogas*. Ka ko e pa'anga ia ko ē ki hono langa ko ē 'o e 'ā puaka 'oku 'osi maau ia ka ko e toe pē eni ki ha pa'anga koe'uhí mo e tokoni fakatekinikale ko ia 'a e *project* ko ia 'a Siaina ke nau lava 'enautolu 'i fai e ngāue ko ia. Mālō Sea.

Eiki Sea: Me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue.

Eiki Minisitā Ngoue: Sea fie lave pē ka koe'uhi ko ho'o taimi, ko u 'ilo pē 'oku 'i ai e taimi 'a e Feitu'una tau mālō ai.

Eiki Sea: Ko ia. Hou'eiki tau mālō.

(Mālō ai 'a e Fale Alea...)

<005>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngoue.

Me'a 'a e Minisita Ngoue mo e Toutai ki he ngaue 'a e *FAO*

Eiki Minisitā Ngoue: Tapu pē mo e 'Eiki Sea, tapu atu ki he Hou'eiki 'o e fonua, fakatapu atu ki he kau Minisitā e Kapineti kae 'uma'ā e kau Fakafofonga e Kakai kae 'uma'ā e kau ngaue.. 'Eiki Sea fakamālō pē koe'uhí ko e kei laumālie lelei e Feitu'una lava atu e ngaah fatongia e uike kamata eni 'a e uike hono ua koā pē tolu ofi ki ai Sea 'a e mahina ko Siulai tau a'u mai ki he vaeua'anga 'o e mahina mo e ta'u 'o e 2021 'Eiki Sea.

Sea kimu'a pea u toki lave ki he me'a ko eni ne fai ki ai e hoha'a e kau Fakafongā, tuku mu'a Sea ka u ki'i lave ki he me'a ko eni na'e hoko 'i Fale ni 'Eiki Sea. Ko 'eku ki'i lave ki ai 'Eiki Sea hangē eni ia 'Eiki Sea ha fo'i 'eti faiva, pea 'osi e me'a ia 'Eiki Sea toki fakatokanga'i 'e au ia he 'alu 'a e pepa 'oku 'i ai 'a e tama ko e 'eti faiva 'i ai e tama 'e taha ko e kau kovi. Pea a'u leva ki he uike kuo'osi 'Eiki Sea 'oku tukuaki'i eni ia ko au ko e kovi au, kaikehe 'Eiki Sea uike kuo'osi 'asi atu e motu'a ko ē tala ko ē ko e kovi 'i he 'elia 'o e feitu'u 'o e tama ko ē ko e lelei taha ia 'o fai ai 'a e fo'i ngāue ko eni 'Eiki Sea 'a ē na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki 'i he pongipongi ni 'Eiki Sea, mou me'a ki ai Hou'eiki me'a ko ē 'i Fale ni ko e fu'u me'a pē ia he Fale ni ko e 'ū me'a ko ē he ngāue kuo pau ke tau ngāue fakataha tautolu ki he kakai fakalukufua e fonua 'Eiki Sea.

Kaikehe 'Eiki Sea 'oku ou tu'u pē koe'uhī ke u fakamālō'ia 'a e 'Eiki Nōpele ka ko e Tokoni 'Eiki Sea Fale Alea ki he Feitu'una 'Eiki Sea koe'uhī ko hono fakafaingamālie 'a hono tofi'a mo hono kāinga ke faka'ata'atā ke lava 'o fakahoko ki ai 'a e fatongia ko eni 'Eiki Sea, pea 'oku ou fakamālō atu 'Eiki Nōpele koe'uhī neongo pē na'e 'ikai ke ke me'a ange ka na'a mau fakafongā'i pē Feitu'una pea na'e 'ikai ke mau 'amanaki mautolu 'Eiki Sea ke a'u ki ha tu'unga pehē 'Eiki Sea ka ko e tala 'e hai te ne ta'ofi 'a e fiefia 'a Kienga kae 'uma'ā 'a Lepuhā pea mo e kāinga 'o e Tu'iha'angana 'Eiki Sea, ka 'oku ou tu'u pē ke u fakamālō atu 'Eiki Sea koe'uhī ki he 'Eiki Nōpele lava lelei hoku fatongia pea me'a ange mo e Fakafongā Ha'apai Fika 13 mau kau fakataha 'i he katoanga ko ia 'Eiki Sea.

Sea ko e polokalama ko eni ko e polokalama na'e talu hono tautoloi mai 'o a'u mai ki he mōmeniti ko eni pea na'e fiema'u ke me'a ki ai 'a e Kapineti ke nau me'a ki he ngāue ola na'e fai 'e he *FAO* mo e ni'ihi 'o e ngaahi sino na'e fetokoni'aki fakamāmāni lahi ki hono langa 'o e *project* ko eni ko e kolo 'e ua 'Eiki Sea, kolo ko eni 'a e 'Eiki Nōpele, 'a ia ko e Tokoni Sea 'o e Fale Alea pea mo Mangia 'i Vava'u 'Eiki Sea. Na'e fai pē 'a e fakakaukau koe'uhī 'Eiki Sea ke vakai'i 'io pea 'oku ola 'a e ngāue ko ia, kae tuku pē ke u hoko mai...

<007>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Ngoue ...Ko Pukotala 'oku 'i ai 'a e *biogas* 'aa puaka 'e 2 ai. 'A ia ko ē 'oku lava pē 'o hangē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai e Fakafongā Fika 13, ma'u ai e *gas* pea ma'u ai 'a e ola ke lava 'o nau ngaahi kai pē.

'Eiki Sea ko e ki'i fakamole ko ia ko u loto pē ke fanongo ke me'a ki ai 'a e Fakafongā Fika 5 'oku 'i he 2 afe ki he 3 afe 'a ia ko e fo'i 'aa pē ia 'e 4. Pea ko e toenga leva 'a e toenga e 'ū 'aa puaka 'Eiki Sea, ko e ngaahi faka-Tonga pē. Ka ko e ngaahi ko ia 'Eiki Sea, ko e fa'ahinga uaea tapafā tatau 'Eiki Sea, fute 'e 8x4 'Eiki Sea kae vangavanga 'a ia ko hono vahavaha 'oku meimei fakafuofua ki he meimei ki he fute 'e 4 pē fute 'e 6 'Eiki Sea 'a e vahavaha ko ia 'o e ngaahi 'aa ko eni. Pehē 'e he *FAO* ko e 'aa lelei taha 'e 'ikai ke lava 'e he puaka hūfanga he fakatapu 'o ue'i, pea 'oku fo'i ai pea 'oku nofoma'u leva 'o hangē ko ia ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a Pukotala. Faka'ofu'ofa 'aupito 'a Pukotala 'Eiki Sea, pea ko u fie fakamālō pē koeuhi ko e ngāue na'a nau fai 'Eiki Sea, ko e ki'i vaka na'e fai 'a hono foaki 'Eiki Sea, ko e vaka ia 'a e *ILAM* 'o fakatatau pea mo e aleapau ki he Pule'anga pea mo e kautaha ko eni, ko 'ene lava pē 'u *project* pea te nau foaki kotoa. A'u ki he me'alele 'Eiki Sea.

Foaki vaka ma'a Pukotala

Ka koe'uhi ko e 'ave 'a e ki'i vaka ia 'o fai hono fakaola, mo hono hopoki 'i Pukotala, pea na'e fai pē 'a e fakapā ki he 'Eiki Palēmiá pea na'e tali lelei pē ke tukuange atu ā ia 'Eiki Sea ma'a e kāinga ko eni. Sea 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi ngāue 'oku toe, ko e misini pē 'e taha 'oku 'osi tui ki he vaka ko eni, 'a ia 'oku toe misini 'e taha, 'a ia ko e misini 'oku 2 'oku tau'aki 60-4 *stroke* 'e 2. Pea ko 'ene kakato pē ia pea mo hono me'a faka'uli 'Eiki Sea hūfanga he fakatapu, he ko 'ene lava pē *contract* mahalo pē ki he māhina 'e 2 mei heni, 'e fakafoki leva 'e vaka 'o 'ave 'aupito ia ma'á e kāinga ko eni 'Eiki Sea. Ka 'i he taimi ni 'Eiki Sea 'oku ngāue pē 'a e Potungāue fakataha pea mo e kāinga ko eni, ka koe'uhi 'oku ai pē hono aleapau. Pea ko u fakamālō lahi heni Sea, 'ikai ke u lava 'e au 'o fakatataua 'a e ongosia mo e faingatā'ia pea mo e fiefia kuo ma'u 'e he kāinga ko eni 'o fekau'aki pea mo e ngāue lelei ko eni 'Eiki Sea.

Sea, ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e kau Fakafofonga, kau Fakafofonga tuku pē ke mau sio ki ai. Ko u faka'amu pē 'e Fakafofonga Fika 5 ke ke me'a ki he me'a ko eni, kapau 'e lava, ko e *FAO* 'oku 'i ai 'a e ki'i polokalama si'isi'i ai hangē ko e me'a ko eni na'e fai 'i Pukotala. 'E tokoni ia meime'i ko e 'api 'e fiha. Ko e ngaahi *project* ko ia 'oku fai 'e he kau Siaina fu'u mamafa ia, fu'u lahi 'aupito 'aupito ia, pea lahi e fakamole ki ai. Ko e ki'i founa ko eni 'oku ngāue'aki ko ia 'e Pukotala pea mo Mangia, ko e ki'i founa lelei 'o fakatatau mo e ivi 'o e kakai mo honau ngaahi 'api mo honau ngaahi faitu'u 'Eiki Sea.

Ko u tui pē te mau tokoni atu pē ki he Feitu'ú na Fakafofonga Fika 5, me'a ko ia 'oku ke me'a ki ai. Ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai e 'Eiki Nōpele 'Eiki Sea, 'io Sea, tuku pē ke mau sio ki ai, ka ko hono mo'oni 'oku fu'u fiema'u 'aupito 'aupito pē ke mou tokanga'i 'a e monumanu ko eni ko e puaka. 'Oku mālie foki 'a e puaka hono natula 'ona. Kapau ko e puaka 'i koló ni te mou fakatokanga'i 'e moutolu 'a e puaka 'i kolo ni, ka ha'u 'o 'ai ke kolosi, 'e tu'u pē ia 'o fakafanongo te ne 'ilo pē 'e ia 'a e me'alele. Ko 'ene 'ata'atā pē 'oku kolosi. Ko e fanga ki'i puaka ko ia 'amautolu mei motu 'Eiki Sea, kai foki ke maheni ia mo e me'alele, kai ke maheni ia mo e ngaahi me'a fo'ou e mo'ui. Ko 'ene pehē pē ke 'alú ko 'ene 'alú 'ana ia. Pea 'oku kau ia he tu'unga 'oku totonu ke fai hono tokangaekina 'Eiki Sea.

Hangē ko e me'a ko eni na'e hoko ko ē na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā *MEIDECC* ki he puaka ko eni hūfanga he fakatapu, ki'i monumanu ko ena 'i Koulo pea mo Holopeka. Kapau te mou vakai ki Feletoa, ko Feletoa pē taha 'oku 'osi 'i ai hono lao, 'osi fokotu'u pea 'omi 'o tali, ko e lao ko ia ko e fanga puaka 'oku 'ikai pē toe fiema'u ke 'i ai ha puaka ia 'i he kolo 'Eiki Sea. Pea 'oku a'u pē ki ha tu'unga 'oku nau tāmata'i 'Eiki Sea koe'uhi ko e maumau 'oku nau fai, ka 'oku 'aonga foki eni ki he'etau tukufakaholo 'Eiki Sea. Ko u pehē pē mu'a kau Fakafofonga me'a 'oku mou me'a ki ai ke mau ngāue ki ai, ha pē ha me'a te mou fiema'u ke mou fiema'u 'emau tokoni 'Eiki Sea, lava lelei pē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea, ki'i fakatonutonu pē Fakafofonga. 'Oku 'ikai ko e sipi 'e 20, ko e moa 'e 20 ki he ngaahi 'api takitaha 'Eiki Sea. 'Oku mau 'ohovale lahi mautolu, 'emau, 'eku muimui atu ki he ni'ihi tokolahi 'a e kau ngāue fakapule'anga 'o mau vakai ki he fanga moá ai. Tauhi lelei 'aupito 'i Pukotala 'a e me'a ko eni. Pea kuo nau lalahi, pea na'e kau ia 'Eiki Sea 'i he konga 'o 'enau tokoni ke nau ngaahi me'akai 'i he anga 'enau nofo fakafāмили, pea 'oku kei tauhi pē a'u ki he taimi ni 'Eiki Sea...

<008>

Taimi: 1135-1140

Tō e palau ‘a Felemea ki tahi.

'Eiki Minisitā Ngoue: ...tonu pē Fakafofonga ‘e ‘i ai pē mo e sipi ‘e ‘ave 'Eiki Sea ka ‘e ‘ikai ke a’u ki he mata’ifika ‘oku ‘i ai ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga na’a taku atu mei Fale Alea ni ko e me’a kotoa pē ‘oku ‘oatu mei Fale Alea ni ko e me’a totonu taha ia 'Eiki Sea ka kou ki’i fakatonu pē Fakafofonga na’a faifai ‘oku ma’u hala pea ‘itengia e motu’a ni 'Eiki Sea he ‘oku teuteu foki ke fai ‘a e ki’i kātoanga ‘i he uike kaha’u ‘i Ha’apai 'Eiki Sea. Ka ‘oku totonu pē ke tonu ‘aupito ‘aupito ‘a e fakamatala 'Eiki Sea. ‘Eiki Sea me’a pē ‘oku ongo Ha’apai 13 ko e tō ‘eta palau ‘a taua ‘i tahi he Felemea ongo ‘aupito ‘aupito ‘ikai ko ha ‘ai ia ‘e he Feitu’una ‘oku ‘ikai ko e ‘ilo pē na’e nofonono ‘a e faka’uli palau pea ‘alu ki he feitu’u ko ia ‘oku ‘i ai e fakatamaki ko eni 'Eiki Sea. Pea ‘oku ongo ‘aupito ‘aupito ‘eku vakai ki ai he koe’uhí Sea ko e mīsini palaú ko e misini ia ‘oku ngāue pea ‘oku ‘i ai e fatongia ‘a mautolu he Potungāue Ngoue ke mau vakai pea ‘oku te nofo pē kita ‘o sio atu pē na’e fēfē koā e tama faka’uli ‘a ‘ene ‘alu ‘o tu’u e fu’u palau ia ‘o loto tahi ‘o ma’u he tahí 'Eiki Sea. Ka ko hono fakakātoa 'Eiki Sea fakatauange pē he ngaahi ngāue ‘oku tau fai he Fale ni ‘e ho’ata pē mea’i he kakai ‘o e fonua ko e ngāue ‘oku tau faí ma’a nautolu mo e Pule’anga fakataha mo e kau Fakafofonga leveleva ai Sea.

'Eiki Sea: 12 ...

Mo'ale Finau: Sea ki’i miniti pē ‘e taha. ‘Io ‘oku mo’oni pē Minisitā ia. Na’e ‘alu pē faka’uli ‘a e palau pē ia ‘a e motu’a ni 'Eiki Sea ko e ‘ave palau ‘a ‘Uiha pea na’e mahalo na’e fai pē ‘a e ki’i fale’i pē ke mai e ngaahi papa ke laku kae, ko e ki’i lafalafa pē na’e ‘alu pea na’e hoko e palopalema pea ‘oku ‘osi sai pē ia 'Eiki Sea ko eni, nau ta mai e kāinga ‘oku nau ‘osi lotu’i pē ‘o tāpuaki’i pea nau lele takai holo pē ‘i ‘Uiha kuo faka’ofa’ofa ‘osi pea fana lolo’i ka ko e ‘atunga pē foki ia Sea ‘etau ō ki motu ko e ki’i lafalafa pē foki ‘a e *MOI* na’e ‘alu, ‘alu atu pē ‘o tau mahalo ko e ki’i *mistake* pē Sea ko e mahalo na’e heke mai e fo’i va’e ia mei he papa ‘o ki’i tō ka ko hono mo’oni 'Eiki Sea ‘oku fiemālie pē kāinga Minisitā faingamālie pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mo’ui ‘e mole mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou’eiki fakamālō atu he feme’a’aki fekau’aki mo e kaveinga ‘oku ‘ohake ‘e Ha’apai 13. Kole atu ke tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Pea na’e liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’i’afitu ki hono me’a’anga)

Sea Komiti Kakato: Tapu mo e ‘Afio ‘a e ‘Otua Mafimafi fakalaumālie lelei ai Fale ‘Eiki ni laumālie lelei ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea kou kole pē ke u hūfanga atu he ngaahi tala fakatapu kakato hangē ko e lotu lelei ne tataki ‘aki e Fale ni ‘aneuhu. Ka tau hoko atu mu’a ki he ngāue kuo tu’utu’uni pea tukuhifo ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Hou’eiki ko ‘etau ‘asenita ena, ‘e ki’i toloi e ‘asenita 5.1, 5.2, 5.3 he ‘oku ‘ikai ke me’a heni ‘a e ‘Eiki Minisitā ha’ana e ‘ū Fakamatala Fakata’u ko eni Hou’eiki. Ka tau hoko atu mu’a ki he lipooti, ki he ‘asenita fika 7.1 fakataha ai pē pea toki hokohoko hangē ko ē na’e ngata ai homou feme’a’aki he uike kuo ‘osí. ‘A ia ‘e kamata e Lipooti ‘A’ahi Faka Fale Alea ‘a Niua 17 pea toki hoko mai ‘a Ha’apai 12 pea mo Ha’apai 13. Ko ia ai kou ‘oatu e faingamālie ko eni Fakafofonga ‘Eiki Minisitā Fakafofonga Kakai Niua 17 pea kapau ‘e me’a mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘anai ‘e ki’i koma pē ‘eta ‘a’ahí kae lele’i e ‘ū Lipooti Fakata’u ke ma’opo’opo ia kae toki ‘oatu ai pē ho taimi ke fakama’opo’opo. Me’a mai.

Lipooti ‘a’ahi Niua 17

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō mu’a Sea. Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato kae tuku mu’a ke ‘atā ki he motu’a ni kae fakahoko atu ai leva ‘a e Lipooti ko ia ‘A’ahi Fale Alea ‘a e tu’unga mātu’a ko ē na’e fai ki he ongo motu ko ení ki Niua 17. Pea kou fakamālō atu he ma’u faingamālie.

Sea kou tui ‘e ki’i, ko e lipooti ko eni kapau te mou me’a hifo pē ki he fo’i *cover page* ko ē ‘o e lipooti kuo ne ‘osi hanga ai pē ‘e ia ‘o fakamatala’i mai e kongā lahi ai ‘o e lipooti ko ení...

<009>

Taimi: 1140-1145

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...ko e anga ena ‘emau fakahoko fatongia ‘i he taimi ko ē ‘oku tau ai e vaká ‘i Niua Sea. Ke mou me’a ange pē ko e uafú ena pea ko e natula ena ‘o e, ‘o e tau ko ē ‘a e vaká. ‘Oku tau e vaká ia mei he lolotó ‘o meimei mama’o ‘aki nai ha kilomita nai ‘e 1 pe ko ha mita ‘e 200 nai ki ai pe ko e 300 pea ‘osi ko iá pea toki fakahifo mei ai ki he ki’i vaka si’isi’i ‘o toki lele mai ‘o tau mai ki he uafú. Ko e me’a kotoa pē ‘oku pau ke kia ia ki he umá ‘o fetuku hake ai Sea.

Faingata’a’ia kakai he fakahifo mo e fakaheka uta ‘i Niuafo’ou.

Sea ‘oku ou hanga ‘o, ‘o ‘omai ‘a e la’i peesi, ‘a e peesi ko ená ke kamata’aki ‘a e talanoa ko ia ‘o e ‘a’ahi Fale Alea ‘a e motu’á ni he ko Niuafo’ou ‘ena. Feitu’u eni ‘oku faingata’a taha pea ‘oku, ko u tui pē ko kinautolu fa’a me’a atu ki ai ‘oku toe vivili ange ‘a e faingata’a pea mo e mamahi ko ia ‘oku si’i ‘inasi ai e kaingá. ‘Oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau tu’u mei vaka mei he ki’i vaka si’isi’i ‘o fakahifo mai ai ki he kautama ko ē ‘oku nau tu’u hake ‘i uafú pea ‘i ai leva mo e ni’ihi ‘oku nau tu’u tatali atu ai ke ‘amo e ngaahi uta ko iá ke ‘ave. Koe’uhí ke fokotu’u ki ha feitu’u pea toe fetuku mei ai ki he feitu’u ‘e taha ‘e ngali faingamālie angé Sea.

Sea hangē ko e me’a na’e fa’a tokanga ki ai e motu’á ni koe’uhí ko e uafú kau ia he me’a te ne hanga ‘o tala ‘a e fakalalaka ‘o ha fonua. Ko e ki’i uafu ena ‘a Niuafo’ou ena pea ko e talu e uafu ko ená ‘oku ‘ikai ke u ma’u pe ko e hā e lōloa taha he taimi ni mo e motu’a taha ‘a e uafu ko ená. ‘Oku fa’a faingamālie foki Sea he taimi ko ē ‘oku fa’a folau ai ‘a e *MV* ‘Otuanga’ofá he ‘oku folau pē ‘Otuanga’ofá ia ‘o tau ofi ‘aupito pea fakatautau pē ‘a e, ‘a e la’i tāpuní kae hiki’i mai pē koniteiná ‘o fokotu’u pea toe ki’i vave ange ai e ngāué. Ko e ‘ātungá e ngaahi vaka kehe ‘oku ‘i ai pē pau pē ke fakahifo he ngaahi fanga ki’i vaka sitima pea toe fetuku hake ‘o toe fakahifo mei ai, ‘o meimei ‘aho ‘e 2, ‘aho ‘e 3 e nofo ai kae ‘oleva ke kakato ‘a e uta ko ia ‘a e kaingá. Ko Niuafo’ou ia.

Ko Niuatoputapu, faka’ofu’ofa. Ko Niuatoputapu ‘oku uafu lelei pea tau pē ki ‘uta e vaká ia ka ‘oku ‘ikai ke u fie talanoa ki ai ‘oku ou feinga ke u talanoa ki he uafu ko ē ‘o Niuafo’ou, he ko Niuafo’ou ‘oku fu’u ‘ilonga taha pea ‘oku faingata’a taha ‘i he ngaahi ‘aho ni. Sea ko e uafu ko ē Niuafo’ou ‘oku ‘i ai e peesi hena ko e peesi 22 nai, ‘oku ‘i ai e la’itā ai ‘oku fetuku ‘e he kakai mei hē ‘o ‘ave ‘o fokotu’u ki he fo’i feitu’u ko iá pea toki fetuku mei ai ‘e he me’alele. ‘Oku lolotonga motu e uafú. Kapau te mou me’a atu pē ki he uafú he taimi ní ‘oku lolotonga motu e uafú te’eki ke ‘i ai ha faingamālie koe’uhí ke feinga’i ke, ke ngaahi e ki’i uafu ko ia ‘a e, ‘a e, ‘a Niuafo’ou pea ko hono angá ena. ‘E fetuku mai ‘o fokotu’u ki hē pea ko e ki’i me’alele ena e, ‘oku tau atu ko ē ko e fouila pē. He’ikai ‘aonga ha veeni kehe ia koe’uhí he’ikai ke lava ia ‘o lele ai. Pea ko hono fokotu’u ko iá pea toki fakahifo mei ai ki he ki’i veeni

ko ena fouilá pea toki lele leva e ki'i veení tuku hake ki 'olunga. Ko hono 'uhingá he 'oku tatanu pea faingata'a 'aupito.

Kei motu pe uafu Niuafo'ou talu mei Sanuali 2020.

Sea ko e me'apango pē ko e 'ikai ke 'asi mai mo e ongo fo'i kauluo 'o e uafú. Koe'uhí 'i he peesi 3 pē 'oku 'asi ai 'a e, 'a e fo'i kongá ko ena ko ē 'o e uafú. Ko e talu ē 'ene motu mei he ta'u kuo'osí 'i Sanuali pea 'oku mau, fai pē fakatangitangi ka 'oku hangē kiate au 'oku 'osi aata mai e maama he taimi ni mei he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'oku fai e ngāue ki ai. Pea 'e langa 'e fokotu'u kimu'a ia 'i he Tisema 'o e ta'u ní pea ko u feinga lahi ke muimui'i koe'uhí 'oku kau lahi eni he me'a 'oku si'i to'e mai ai e kainga mei motú koe'uhí ko e maumau ko ia honau uafú. Fa'a fanongo pē foki he ngaahi uafu ko ia 'o e ngaahi motú ka 'oku mau faka'amu ke lava mu'a 'o si'i feinga'i ange e uafu ko ia 'a e kainga ko ia 'o Niuafo'ou. Koe'uhí ke lele hifo pē 'a e me'alelé mei 'uta 'alu hifo ai pē ki uafu 'o fakaheka mei ai, 'alu hake ai pē 'a e me'alelé mo ia. Kae 'oua 'e fetuku hake 'o fokotu'u hē ke toe fakaheka mei ai ki he me'alele toe 'ave mei ai 'o kaka hake 'o 'alu ki 'olunga 'o tuku ki he tokamālie pea toki 'atā leva ke taki taha fili 'ene uta.

<002>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Eiki Sea ko e tu'unga ia 'oku 'i ai e uafu ko ia 'o Niuafo'ou, mau faka'amu pē pea mau 'amanaki pē ko e vave taha 'e lava ai 'o fokotu'u 'a e uafu ko eni.

Fiema'u ke fai ha ngaue ke toe lelei ange fetu'utaki telefoni.

Sea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi me'a 'oku vivili 'aupito' aupito 'ene hoko, pea mo e faka'amu 'a e kāinga mei Niua, ko e feinga 'a e kāinga ko ia mei motu koe'uhi ko e fetu'utaki. 'Oku ou 'ilo pē ko e kautaha TCC ko nautolu ia 'a e kautaha fetu'utaki 'oku nau fakakakato 'a e ngāue ko eni ki motu. Pea 'oku ongo 'aupito kia kimautolu he ko hono 'uhinga he ko e talu eni 'emau feinga mei he ta'u eni nai 'e 3 nai pē 4. Na'e taimi ko ē na'e a'u pē, ko 'eku talanoa ko eni ko 'eku talanoa eni ki Niuafo'ou 'oku ki'i olioli pē 'a Niuatopotapu ka ko Niuafo'ou 'oku fu'u vivili 'aupito.

'I he taimi eifafi Sea, ko 'emau, ko e taimi ko ē te te lele atu ai he hala 'alu ki Hahake 'oku si'i tangutu mai 'a e kakai ko ia 'o e motu ni, 'i he 'api 'o e Siasi Tonga Tau'atāina ko e omi ia mei Hahake 'o ōmai 'o nofo mai 'o telefoni ai. Ko hono 'uhinga he ko e pou telefoni ko 'Esia pē 'oku tu'u ai, pea ko e *network* 'oku ma'u pē ai, 'a ia ko e ha'u pē mei 'Esia, Kolofu'ou, Sapa'ata 'osi ai, ko e toenga kātoa ko Fata'ulua, 'alu atu ai ki Mata'aho pea toe 'alu ai pē ki Mu'a, 'alu ki Tongamama'o mo Petani 'ikai ha'ate fanongo na'a tou'ia ha me'a 'e taha. Pea ka 'i ai ha me'a 'e fiema'u ki Tonga ni kuo pau ke lele 'a e me'alele mei ai pē ko e po'uli pē ko e 'aho, lele mei ai ke a'u mai ki Sapa'ata pē ko 'Esia pē ko Kolofu'ou 'o toki fetu'utaki mai ai he telefoni. 'Osi fai pē feinga ko eni ki he TCC kautaha, pea 'oku nau pehē pē 'oku 'ave, ka 'oku mau faka'amu pē Sea kau eni he me'a 'oku nau 'ohake ma'upē 'i he 'a'ahi kotoa pē, pea 'oku ou ongo'i Sea he ko e tu'o 3 eni 'alu atu 'a e 'a'ahi 'a e motu'a ni 'oku te'eki pē foki ke fokotu'u, ka 'oku mau faka'amu 'a e kāinga ko ia 'o e motu ni ke, na'a lava a 'o fokotu'u ha fu'u pou 'e taha 'e he Pule'anga, tu'u atu pē ia ke ki'i ofiofi atu ki he vaeua pē ko e 'ohake 'o

tu'u he funga mo'unga, ke ne ki'i ma'u atu ha kongā ke lava 'e he kāinga 'o telefoni, pea nau lava ai pē 'o internet mei ai.

Pea ko ia Sea 'oku mau faka'amu pehē pē kau ia he fiema'u vivili 'aupito 'aupito ia 'oku toka 'i he fakakaukau ko ia 'a e kāinga ko ia 'o Niuafu'ou, pea 'oku ou tui ko e vivili taha ia, vivili 'i he fekau'aki pea mo e fakahifo uta ko ia 'i he uafu pea mo e fetu'utaki ko ia 'i he 'ea kau mo ia Sea. 'Oku pehē 'oku tatau tofu pē ia pea mo Niuatoputapu, ko Falehau mo Tafahi, 'oku te'eki ke a'u e network ki ai, mahalo 'e toki ō ki uafu 'o telefoni ki ai. Ka ko Hihifo mo Vaipoa 'oku ma'u ai.

Kole ha palau ke tokoni ki he ngoue 'i Niuatoputapu mo Niuafu'ou.

Sea 'oku ou faka'amu pē Sea 'e lava ke toe vave ange 'a e ngāue ki he fiema'u vivili 'aupito 'aupito ko eni Sea. Sea 'oku 'i ai pē pea mo e me'a 'e taha 'oku mau ongo'i foki 'ekimautolu mei Tokelau Mama'o, koe'uhi ko e kole eni ia mei he ongo Potungāue ko ia 'a Niuatoputapu pea mo Niuafu'ou he Potungāue Ngoue, koe'uhi ko e ngoue, ko Niuatoputapu 'oku lava 'o palau, pea 'oku nau si'i tangi pē, ka 'oku fai pē fakatangitangi koe'uhi he 'oku ou tui ko e Minisitā Ngoue eni 'oku 'i heni, na'a ma'u ha palau 'e taha ke 'ange koe'uhí ko e siofaki pē ki he mahu pea 'ikai ko ia pē kae sio ki he kau ngoue na'a 'iloange kuo tō mai e Kōviti 'oku 'ikai ke kei 'i ai ha me'a. Ko e mālō pē 'aho ni ia Sea, koe'uhi hanga pē 'e Sihova ia 'o fakafua mai e to'ukai, fua pē mei ai 'o lava pē ke nau si'i ma'u me'atokoni ai. Ka ko e to 'ufilei fiema'u foki ia ke palau.

Ko ia Sea 'oku 'i ai pē faka'amu ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngoue na'a 'i ai ha ki'i palau ke si'i 'oatu ke fakatōli'a'aki e ngoue ko ia mei Niuatoputapu. 'Oku toe kole pehē pē pea mo Niuafu'ou.

Sea ko e me'a hokó pē Sea 'oku kole 'a Niuafu'ou, 'i ai e misini ta poloka na'e talu hono fokotu'u 'i he ta'u atu 'i Niuafu'ou, pea ko e talu pē hono fokotu'u ko ia 'oku kei tu'u ai pē misini 'oku te'eki ha taha ke ngāue ai...

<005>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...Kātaki ko e 'ohake pē koe'uhí ko e me'a eni 'oku 'omai 'i he lipooti, na u faka'amu ko hono 'uhinga ke ngāue e misini ko eni ko e taimi ko ē 'oku 'oatu ai e fanga ki'i kiki mei Tonga ni 'ave atu ko ia pea tā e misini poloka 'o si'i fakatolonga'aki ka 'oku mau faka'amu pē ke 'i ai ha taha ngāue ai pea lava lele ai pē misini he 'oku kei sai 'osi 'i ai hono tu'u'anga e misini 'i ai mo e ki'i fo'i 'api ai faka'ofu'ofa 'aupito. Ko e faka'amu pē eni ia ki he 'Eiki Minisitā fakamolemole pē kae vakai'i mu'a ha taha ke fei mo fakahoko fatongia atu ai 'oku teu ke folau e vaka 'apongipongi koe'uhí pē ko e siofaki ki he tolonga fakatolonga ko ia e kiki ko ia 'a e kāinga.

Faka'amu ki ha vaka toutai ma'a Niuafu'ou mo Niuatoputapu.

Sea 'oku ongo kia kimautolu koe'uhí ko e fiema'u vivili ko eni pea 'ikai ko ia pē Sea ka koe'uhí kole 'a Niuafu'ou ko ha'anau vaka toutai ko ha ki'i vaka ke 'ange ke tokoni ki he toutai ko e ma'u'anga mo'ui ia. Pea na'a ma talanoa pē mo e 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā 'ave pē koe ha vaka ko ē te ke pehē ke 'ave ki ai te nau lava pē nautolu 'o toho, faingata'a pē ke tō atu

ha ki'i vaka ke fakahoko'aki 'enau toutai, tatau pē mo Niuatoputapu nau kei tatali mai pē koe'uhí ko e misini vaka ko ia 'a e kāinga 'a e toutai na'e 'omai ko ē 'o ngāue'aki 'e he vaka ko ē ka koe'uhí 'oku nau fiema'u pē ke 'oange mu'a ke fakakakato ke 'i ai pē pea mo e misini koe'uhí ko hono vaki'i ko ia 'o e *project* tofe ke lava 'o fakakakato ia.

Sea 'oku 'i ai foki 'a e fiefia lahi he kāinga ia koe'uhí ko e fokotu'u e Potungāue Pa'anga 'i Niua pea 'oku mau ta'imālie kimautolu ia ai. 'Oku ou tui ko e koloa pea na'a mau misi pē ki ai, ka ko e 'aho ni ko eni kuo 'osi mahino kuo fokotu'u pea 'oku fiefia lahi 'aupito 'aupito 'a e kāinga 'i he fokotu'utu'u ko ia, me'a pē eni ia 'oku toe Sea nau kole he 'oku 'ikai foki ke toe ngāue e *Western Union* ia ai, pea kapau 'e fiema'u ha ki'i talafi silini mei ai pau ke 'uluaki fakahū ki he *account* pea toki lava ke ma'u 'i Tonga ni pea hangē ko Tonga ni ki Niua, ka 'oku ou tui ko e 'i ai ko ē 'a e Potungāue Pa'anga mahalo na'a toe faingofua ange leva ia 'i he anga 'o e fengāue'aki, ka ko ia Sea 'oku mau faka'amu pē ko e ngaahi sevesi ko eni 'oku 'inasi ai e ngaahi 'otu motu ke mau 'inasi pē ai mei Niua pea 'oku ou tui ko e koloa ia ma'a e kāinga.

'I ai pē ki'i kole heni 'a e kāinga ki he koe'uhí ko e ki'i lokiako ki he Minisitā Ako pē 'oku hā mai heni 'enau kole ko e ki'i lokiako ko eni 'oku si'i ako ai 'a e Kalasi 6 na'a lava ke si'i kau atu ai pē he monomono 'oku pehē pē 'oku tutulu 'aupito 'aupito pea nau lava atu pē 'o sio ki ai ko e mo'oni koe'uhí pē ko e ki'i fiema'u ko eni na'a lava pē 'o fakakakato ia.

Na'e 'i ai pea mo 'enau fiema'u heni ha ki'i pa'anga nō Sea hangē ko e pa'anga *tsunami* ko ena na'a ku lave ki ai. Sea ka ko e me'a ko ē 'oku mahino ki he motu'a ni he talanoa pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko eni 'oku nau 'osi liliu 'o 'ave ki he Potungāue Pa'anga ki Niua mo Niua vaeua mālie 'a e fo'i pa'anga ko ia pea 'e fiema'u ke nau o hake pē kakai fefine 'o nō mei ai. 'A ia ko e pa'anga pē na'e 'osi ngāue'aki pē koe'uhí ko hono fakavia kinautolu 'i he *tsunami* pea ko eni 'oku toe 'ave pea ko ia ai 'oku ou kole pē heni ki he kakai ko ia 'o Niuatoputapu Niuafou ko 'etau ki'i seniti ena kapau te tau vahevahe taki 500 pē kae 'osi pē pea toki, nō peseti 'e 1 pē, kehe pē ke lava ke ma'u ha ki'i seniti ke fakavia'aki ngaahi fānili pea ko u tui ko e koloa lelei ia ma'a nautolu ke nau o hake ka 'oku fai pē 'a e nō ko ia 'i he tafa'aki ko ia 'o e Potungāue Pa'anga pē ko Fale Pa'anga. 'A ia 'oku kau eni he me'a 'oku ne hanga 'o toe faka'ai'ai ai 'a e si'i kakai fefine ke 'a'asili 'enau ngāue lelei ko ia ke fakakakato 'a e ngaahi fatongia fakatauhi'api.

'Ikai ko ia pē Sea ka 'oku toe tokanga 'a e kāinga ke fakakakato e ngāue ki hono fokotu'u ko ia mei Niuatoputapu pea pehē pē ki Niuafou 'a e faama sola pē ko e ma'u'anga 'uhila ko ia ma'a e kāinga. Sea ko e fakalalakala ia 'e taha 'o ha fonua 'e lava ke fakalalakala'i kapau 'e 'iloange kuo tu'u hono maama 'uhila...

<007>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...Na'e me'a ange 'a e 'Eiki Minisitā e *MEIDECC* pea a'u atu 'o sio 'osi tu'u e fu'u faama sola. Ko e toe eni Sea mahalo ko e ngāue ko ē 'a kinautolu 'oku nau taki 'a e uaea pea mo e 'uhila. Ka ko u tui pē 'oku mea'i pē ia 'e he 'Eiki Minisitā *MEIDECC* ko 'enau si'i faka'amu, 'ofa mai ke fei mo fakavave'i kae tu'u, 'uhinga ka nau lava 'o ngāue'aki pē ā 'a e 'uhila ko iá ki he ngaahi fakalalakala kehekehe. Hangē ko e fō, ki'i misini fō, hangē ko 'enau fiema'u 'uhila ki he ako 'a e fānaú. Lahi 'aupito hono ngaahi me'a. Ka ko ia ai 'oku mau fakaongoongo pē, ko e me'a pē 'oku mau kole ki ha taimi 'e vave ange koe'uhí pē ke lava 'o fai 'a e ngāue ko eni.

Faka'amu ke fakakakato e ngaahi tangike vai ki he ongo Niua.

Sea ko Niuafo'ou, ko hono mo'oni foki ko 'ene 'osi ko ia 'a Niuatoputapu pea hoko hake ai pē ki Niuafo'ou. Ko e fanongo pē ia 'a e motu'á ni pea ko u tui ko 'ene vave angé ko e toe sai angé ia. Pea 'oku ai pē 'a e faka'amu pehē, ka ko u tui ko 'eku 'omi 'a e lipooti ko eni ke fakaa'u atu pē 'a e le'o ko ia 'o e kāinga ni. 'Ikai ko ia pē Sea ka koe'uhí ko e fiema'u 'e he kāinga ke toe fakalahi ange 'a e tangikē vai, pea ko u tui pē 'e mea'i pē 'e he 'Eiki Minisitā koe'uhi ko e fiema'u 'a e ongo Niua. Ko Niuafo'ou 'oku fu'u vivili 'aupito ia na'e 'osi 'oatu 'enau tangikē vai, ko e fo'i tangikē 'e 60 tupu. 'Oku toe fo'i tangikē 'e 30 tupu mahalo koā pē fiha, pea fakakakato ke lava. Ko hono 'uhingá ko 'enau inu, ko e fō, ko e me'a kātoa, fai pē ia he ngaahi tangikē ko eni 'i Niuafo'ou. Ko Niuatoputapu, faka'amu pē ke fakakakato mu'a ko 'enau 'inasi ko ia na'e tuku mai ko e fo'i tangikē 'e 120, pea ka lava ia fakakakato, ko 'ene na'a ia 'a e Vai 'o Momó ia Sea.

Sea, 'oku mau faka'amu pē pea mo e kole 'a e kāingá koe'uhi ko homau halapule'anga. Na'e 'i ai pē ki'i alea koe'uhi ke feinga'i ke ngaahi pea tanu. Ko 'eku fakatātā ko ia ki Niuatoputapu, ko e ngāue ko ia 'a e tu'unga mātua 'i Niuatoputapú, ko 'enau me'a 'oku fai ko e tanu 'one'one pē ko e tata mai 'a e patapata 'o tanu'aki, pea ko 'ene 'uhá pē pea tafia ia kae hoko atu pē 'ene luoluo. 'A ia 'oku hangē pē hano fakafiemālie pē. Ka 'oku mau faka'amu pē, pea 'oku ou tui au ia te mau kau mautolu he tanu hoko ko eni 'i he hikilā 'o e ta'u fakapa'anga ko eni. Ko e ki'i misini pē 'e 2 ke tō atu ki ai 'o fai 'a e ngāue ko eni. Tele, misini lola, mo ha misini tata pea ko 'ene lava ia 'uhingá ke fakalelei'i homau hala. Ko Niuafo'ou 'oku hala sima, pea 'oku ai pē mo e ngaahi feitu'u 'oku mau faka'amu 'oku fu'u tokatāmaki 'aupito e haké mo e hifó ai, 'e toe sima'i mo ia ko hono 'uhingá ke 'oua na'a 'auhia 'i he taimi ko ia 'oku 'uha lahi ai, pea 'ai mo hano ki'i fakatafe. 'A ia 'oku lolotonga ngāue pē ki ai 'a e Potungāue MOI mo kinautolu 'i ai, koe'uhi ke fai e ngāue ko iá Sea.

Kole na'a lava hiki hake 'o toko ua e 'ofisa melino 'i Niuatoputapu mo Niuafo'ou.

Sea, ko e me'a hokó pē Sea, 'oku kole pē mei he kāingá, koe'uhi ko e Potungāue Polisi ko e 'Ofisa Melino pē taha 'i Niuatoputapu, 'Ofisa Melino 'e taha 'i Niuafo'ou, takitaha pē. Taimi ko ē na'a fa'a a'u pē 'o 'Ofisa Melino 'e 3 'i he ongo motú ni. Taau ai pē ko e Lotu lelei Sea pea ko e kāinga lotu 'omautolú ia Sea, 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga faingata'a fēfē 'e hoko ai ke makatu'unga ai ha fu'u fiema'u. Ka ko e kole pē, saiangē pē ke 'ange mo ha 'Ofisa Melino ke na toko 2 pē. Ka 'alu e 'Ofisa Melino ko ē nofo e taha ko ē 'i 'ofisi kehe, pē ke na toko 2, ka 'oku lolotonga taha pē 'a e 'Ofisa Melino. Pea 'ikai ko ia pē ka ko Niuatoputapu Sea, ko e pilisone ko ia 'a Niuatoputapu, 'oku 'ikai ke faka'asi heni hono ngaahi la'i 'atá, ko e taimi ko ia 'e talangata'a ai ha taha, pea 'oku 'ave pē 'o loka'i he 'ulu'akau 'i 'uta. Pea ko 'enau nofo ai pē ai 'o fe'ao ai pē pea mo e namú ai mo e me'a ko iá toki tukuange pē 'aho 'e tahá,...

<008>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...faka'amu pē ke 'i ai ha ki'i pilisone ke 'ai 'o 'ave nautolu 'o tuku lelei ki ai. Ko e fa'ahinga pē tangatá. Sea ko e peesi 11 'oku 'i ai e ki'i mīsini ai Sea ki'i mīsini palau. Ki'i mīsini ko e mīnisi ena 'a e mala'e vakapuna ena kapau te mou me'a hifo ki ai ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko au.

Sea Komiti Kakato: Foki hifo ki he falemahaki ka ke toki ‘alu ki mala’e vakapuna.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Io.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku mahu’inga ‘aupito e ki’i lipooti ki he falemahaki.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sai ia.

Sea Komiti Kakato: Falemahaki ko ena ‘i Tu’akifālelei. Me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō mālō ‘aupito Sea ko e, ko e falemahaki Sea ‘oku mau faka’amu pē ke ke ko eni ‘oku me’a lelei pē ‘Eiki Minisitā Mo’ui ki ai pea na’a ne ‘osi fanafana mai pē ‘e langa fo’ou homau falemahaki. Pea kou fakafeta’i au ai fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui ‘oku si’i mo’oni ko e talu eni mahalo ko e falemahaki fuoloa taha eni meimei ta’u eni ‘e 110 mahalo ‘ene tu’u ‘a e falemahaki ko eni ka ko u tui ko ‘ene lava ka lava ‘o langa pea ‘e toe lava leva ke toe ki’i fakalalakaka ange. Pea ‘ikai ke ngata ai kae ‘ave mo ha toketā ki ai. Mālō e si’i ngāue ‘a e ki’i motu’a ngāue ai ko e ‘Ofisa Mo’ui pē. ‘Oku ne lava pē ‘o fai e ngāue fakahoko lelei ‘aupito ‘aupito pea toe ‘alu atu mo ha toketā ko u tui he ‘ikai toe ai ha ngaahi vakapuna ia ‘e toe fa’a puna ke 'omai ha mahaki mei ai. Ko ia ‘oku mau faka’amu pehē pē ke hangē pē ko Niuatoputapu langa fo’ou ‘ai mo hono toketā mo hono kau ngāue.

Ki’i neesi ai Sea ko e ki’i neesi pē ‘e taha ‘i Niuafou’ou, ko ‘emau kolé 'Eiki Minisitā Mo'ui ‘ave ha neesi ‘e ua ko hono ‘uhinga ke na lava tokanga’i ‘a e, pea teuteu’i lelei he ko e ō ki motu ka kou kole pehē pē ko e ‘uhinga pē ke a’u ‘o toko ua ‘a e neesi ko ia. ‘Ikai ko ia pē Sea kae faka’amu pē ke fakalelei’i e ngaahi naunau ngaahi nifo mahalo na’e ‘osi me’a atu e 'Eiki Minisitā Mo'ui ki ai ‘oku ‘i ai e ki’i loki ai ‘oku mālō pē si’i ngāue ‘a e Toketā Nifo ko ia ‘i he motu’u pea ko u ‘ilo mālō pē ko e ‘ofa ‘a e ‘Eiki ‘oku kei mo’ui pē ai e kāinga ‘i he ta’aki honau nifo ai. Ka koe’uhí ko e ngata’anga ia hotau ivi mau faka’amu pē na’a lava ke toe ki’i fakalalakaka ange ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ‘a e mo’ui ko ē ‘a e kakaí ke fakalelei’i pea fakanaunau’i e ki’i fo’i loki ko eni koe’uhí kae fie ‘alu e Toketā Nifo ki ai.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, kei toe lahi pē ho taimí kae toe me’a mai ‘anai ‘o fakalavalava ho’o Lipooti ‘A’ahi. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou’eiki toloi e Fale ki he 2:00.

(Pea na’e toloi e Fale Alea ki he 2:00)

<009>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá (*Lord Fakafanua*).

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Na’e toloi mai e Falé ki he 2 pea hangē pē ko e fakamatala na’e ‘oatu he kamata ‘etau fakataha’anga he ‘aho ní, faingamālie ko ení ‘oku tuku atu ki he ‘Eiki Palēmiá mo e ‘Eiki Minisitā Pa’angá. ‘Oku ‘i ai ha’ana tali ki he fehu’i na’e tuku atu ‘i he tuku ‘etau fakatahá he Falaité fekau’aki eni pea mo e ‘Eiki Minisitā *MOI*. Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Me’a Palēmia kuo fakafisi ‘a e Minisita *MOI* mo e Takimamata

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una Sea, tapu mo e Hou’eiki ‘o e, ‘o e Fale ‘Eiki ni. ‘I he’eku manatu’í ko e fehu’i na’e tuku maí ko e, ko e ‘ai ke fakapapau’i mai ki he, pe kuo ta’ofi e vāhenga ko ia ‘o e ‘Eiki Minisitā ‘a ia ko ia kuo mo’uá pea ‘oku fakahū he pilīsoné.

Ko e, mahalo ko e ki’i lipooti nounou atu pē ‘e Sea kuo fakafisi mai ‘a e ‘Eiki Minisitā, *effective* ia mei Siulai ‘aho 2 Siulai, 2021 pea ko e tu’unga ko ē he taimi ní ‘oku ‘oatu ia ki he ‘Ene ‘Afió ke fai mai ha tali mei he ‘Ene ‘Afió pea ko u tui kuo mahino ai pē ‘a e tūkunga ia ko iá, mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Me’a Minisita Pa’anga na’e ta’ofi ‘a e ngaahi monū’ia ‘a e Minisita *MOI* talu mei he ‘Aho 1 ‘o Siulai

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e Seá pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé ni Sea. Hangē ko e me’a ‘oku fakahoko atu he ‘Eiki Palēmiá na’e ‘osi, fakatatau ki he Lao ko ē ki hono Pule’i e Pa’angá pea mo e Tu’utu’uni ki hono Pule’i e Pa’angá ‘Eiki Sea, na’a ku ‘osi fakahoko tohi au e tu’utu’uni ki he Kalake Pule ‘a e Fale Aleá, *CEO* e Fale Pa’angá ke ta’ofi e vahe ‘a e tokotaha ko ení ‘o kamata lau pe ia mei he ‘aho 1 ko ē Siulai.

Ko ‘ene livi ko ē na’e *due* ko ē ki ai ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai pē totonu e tokotaha ko ení ke totongi ‘ene livi ko iá ki ai. Ka ko e kamata mei he ‘aho 1 ‘o Siulai ko e ngaahi monū’ia kotoa pē na’e ta’ofi, ta’ofi pe ko e *withhold* kae ‘oleva ke mahino ha tu’utu’uni aofangatuku ki ai. Pea ko eni kuo mahino ‘a e hala fononga ki ai ‘Eiki Sea pea ‘e hoko atu ai pē Pule’angá ia ki ha, Potungāue Pa’angá ia ki he fakama’opo’opo e ngaahi mo’ua mo e ngaahi me’a ‘oku tonu ke fetamate’aki mo totongi ke totongi faka’osi ki he tokotaha ko ení. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Fakafofonga Fika 1 ‘o Nōpele ‘o Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Fakamālō atu he ma’u ho Seá he ho’ataá ní pea mo e, hangē pē ko e me’a ...

<002>

Taimi: 1405-1410

Lord Tu’iha’angana: ... ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki, pea hangē pē ko ho’o fa’a me’a Sea, kau eni he kaveinga ‘oku tokanga lahi ki ai ‘a e kakai ‘o e fonua, ‘ai ke mahino, ‘oku ou tui pē ko e me’a pē ia ‘oku fiema’u ke mahino, pea mo mā’ala’ala atu hangē ko e feme’a’aki ko eni ‘a e Fale.

Kuo mahino foki hangē ko e me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia, fakafisi foki 'a e tokotaha ko eni mei he lakanga Minisitā pea 'oku mahino pē ia 'oku fou atu ki He'ene 'Afio, ka 'oku mahino pē 'oku 'e fou atu pē he ngaahi hala 'oku mahino he 'ikai ke hangatonu pē ki He'ene 'Afio 'oku 'i ai 'a e polokalama ia 'a e Fakataha Tokoni pea 'oku mahalo 'e toki tali mai ia mei ai, ka kuo mahino tau pehē pē 'etautolu ia kuo 'osi fakahoko 'ene fakafisi 'ana ia ka ko e toe pē ia ke fou atu 'i he founa ngāue ko ia ki He'ene 'Afio. Pea kuo 'osi mahino pē mo e tūkunga 'oku 'i ai 'a e tokotaha ko eni, 'i he ngaahi, tukukehe 'a e ngaahi tu'utu'uni faka-Fakamaau'anga mo e ngaahi founa ia 'oku toe hoko atu ia hangē ko e tangi mo e me'a pehē, toki mahino ia, ka ko ē kuo 'osi hangē pē kuo mea'i 'e he Feitu'una mo e kakai 'o e fonua kuo tauhi ki he pilisone.

Ka kuo mahino foki eni Sea kuo fakafisi ia mei he'ene *portfolio* ko ē, pea ko e 'aofinima leva eni e Feitu'una 'oku 'i ai, 'a ia mahalo te ke toki fakama'ala'ala mai 'e koe ia e tu'unga 'oku ke 'i ai koe. Ka ko e ki'i, ka 'oku ou tui pē ko ia, ka ko 'eku poini pē 'aku Sea ko e, ka 'oku 'i ai ha ngaahi me'a ke fakama'ala'ala ke tau femahino'aki 'aupito mo mahino ange ke me'a mai ki ai 'a e Hou'eiki mo e kakai 'o e fonua ke mahino e tūkunga 'oku 'i ai e *case* ko eni, ka ko 'eku tui ia pea ko 'eku mahalo ko ia pē mahalo te ke fakama'ala'ala mai, kuo fakafisi mei he 'ene *portfolio* ko e 'Eiki Minisitā, pea 'oku mahino leva 'oku ki he Mēmipa Fale Alea, 'oku kei 'i he Mēmipa Fale Alea, tukukehe ka 'oku toe 'omai mo ha'ane tohi fakafisi 'ana ki he Feitu'una, kaekehe ko e me'a ia 'a e Feitu'una ka ko 'eku tu'u pē 'aku 'o kapau 'oku 'i ai ha ngaahi me'a ke ke 'omai, pea ke fakama'ala'ala mai ke mahino ki he fonua, mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 1.

Siaosi Pohiva: Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Fakafofonga. Sea 'oku ou fakamālō lahi 'aupito pē au ki he fakamatala fakamahino ko eni kuo 'omai pea mei he Palēmia kae 'uma'a 'a e Minisitā Pa'anga.

'Oku ou fakamālō'ia 'a e Minisitā Mālōlō 'omai 'ene fakafisi, pea 'oku ou tui Sea 'oku mahu'inga ke tau vakai ki ai 'a e Hou'eiki pea 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'i he lao ke fakamā'opo'opo hangē 'oku tu'u fefusiaki. Ka kiate au Sea, 'oku kei nofo pē motu'a ni mo 'eku tukuaki'i ko e fatongia tefito ia 'o e Palēmia na'e totonu ke ne 'oku, mālō eni ia 'oku nofo ia 'i he, hangē 'oku nofo eni ia 'i he meesi 'a e Minisitā na'e hopo, na'e faka'ilo, 'i ha'ane toki fakafisi.

'Oku 'i ai foki mo e *case* tatau ko e Kovana Ha'apai, 'e toe nofo pē mo ia 'i he meesi 'a e tokotaha ko eni ke toki fakafisi mai. 'Oku 'ikai ke lava 'e he Palēmia ia 'o fakahoko hono fatongia totonu 'oku, ke ngali poto ai 'a e fonua pea mo e Tu'i mo 'Ene 'Afio kae 'uma'a 'a e Pule'anga pea mo e Fale ni Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kau ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Sea: Fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku fakatonutonu atu ki he Fakafofonga ki he fa'ahinga tukuaki'i fakapalalafa ko eni 'Eiki Sea. Ko e lao 'oku tu'utu'uni mahino mai pē Konisitūtone mo e ngaahi kupu, 'oku konga ua, ko ene hoko 'a e ngaahi me'a pehē ni 'oku fa'ahi 'oku 2, 'oku 'i ai e totonu 'a e tokotaha ko ē tukuaki'i ke fakaongoongo ki he angi hono konisēnisi mo hono laumālie ke fai e tu'utu'uni totonu, pea 'oku mahino ange eni ia 'Eiki Sea 'i tu'apule'anga, taimi ko ē 'oku hoko ai e ngaahi *issue* pehē ni 'i tu'apule'anga, 'oku 'ikai ke toe fekau'i ia, ko e taimi pē ia 'oku angi ai 'a e faitu'utu'uni. Pea ko eni kuo fakahoko 'e he tokotaha ko ia 'Eiki

Sea 'a e tu'utu'uni ko ia, pea 'oku tau tali ia mo tau fakamālō ka tau hoko atu tautolu Sea. Kae tuku e tukuaki'i ia 'o pehē 'oku 'ikai ke hanga 'e he 'Eiki Palēmia 'o fakamālohi'i 'a e tokotaha ko eni 'Eiki Sea.

Siaosi Pohiva: Sea mālō, Sea 'oku totonu foki ke *proactive* 'a e lao, 'oua 'e tali ki he meesi 'a e tokotaha kuo tautea'i, ko e anga ia 'eku fokotu'u mo 'eku fakakaukau Sea, neongo ko e me'a 'e toki fai ai 'a e, kae 'oua mu'a te tau taki 'o pehē ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea ki'i fakatonutonu atu pē. Ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea ...

Siaosi Pohiva: 'Oku ou tui 'oku 'ikai ke 'i ai ha fonua 'i māmani 'e ngāue popula ha taha ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...ko e founa taki ko ē 'oku ngāue'aki ko ē ...

'Eiki Sea: Tongatapu 1 'oku lolotonga fakatonutonu koe.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... founa taki ko ē 'oku ngāue'aki 'e he 'Eiki Palēmia 'o e 'aho 'Eiki Sea 'oku ou kole ke tau faka'apa'apa'i ia, ko e tangata'eiki Palēmia ko ē kuo 'osi na'a ne tuli noa'ia pē Hou'eiki Minisitā ...

<005>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...kae fai e ngaahi fokotu'utu'u fakapolitikale 'a'ana.

Siaosi Pohiva: Sea te tau seti ha *precedent* 'i he Fale Alea 'o Tonga ke muimui ai 'a e tokotaha ngāue fakapule'anga mo e tokotaha te tau iku, ko e toki fonua ia 'oku ngalivale e fa'u lao kapau te tau seti ha *precedent* ke pehē kātoa e kakai 'oku tautea'i 'oku mo'ua he Pule'anga ke nau ō atu nautolu 'o ngāue popula mo kei vahe pē he mo ma'u honau lakanga....

'Eiki Palēmia: Sea ke u fakatonutonu mu'a ki he Fakafofonga Fika 1. Ko e *precedent* ko ē na'e fai ko ē he Fakafofonga Fika 1 kimu'a he'ikai ke *follow* ai 'a e motu'a ia ko eni.

Siaosi Pohiva: Sea ko u kole atu ke talanoa mu'a he me'a lolotonga, 'oku 'ikai ke 'i heni...

'Eiki Palēmia: 'Oua te ke 'omai 'e koe 'a e me'a ko ia ko ē na'e *follow* ai 'ai noa'ia ho tangata'eiki...

Siaosi Pohiva: ...Palēmia 'oku ou tui 'oku ke motu'a...

'Eiki Palēmia: ...ke u *follow* ai, 'ikai te u fai pē au 'a e me'a 'i hoku konisēnisi 'oku totonu ke u fai.

Siaosi Pohiva: ... 'oku totonu ke ke me'a atu ki 'api, ke ngāue pōpula pē ha taha kae kei ma'u pē hono lakanga mo hono vāhenga.

'Eiki Palēmia: 'Oua te ke hanga koe 'o fakamālohi'i au.

Siaosi Pohiva: Palēmia...

'Eiki Palēmia: 'Oku ua 'a e ongo *section*.

Siaosi Pohiva: .. 'oku ou tui 'oku totonu ke ke me'a ki 'api, mālōlō...

'Eiki Palēmia: ..tuku ia...

Siaosi Pohiva: ...ngalikovi 'a 'Ene 'Afio.

'Eiki Palēmia: ..tuku ho'o 'ai ke ke kemipeini...

Siaosi Pohiva: 'Oku ke me'a ki he me'a 'oku hoko 'i māmāni tukuaki'i ai ko e Minisitā 'a 'Ene 'Afio kuo ngāue pōpula.

'Eiki Palēmia: Tuku e 'ai ke ke kemipeini.

Siaosi Pohiva: Ko e Kovana 'a 'Ene 'Afio 'o ngāue pōpula.

'Eiki Palēmia: Na'e 'osi 'ave 'o *follow he due process* ...

Me'a 'a e 'Eiki Sea 'oku te'eki ke ne ma'u ha fakafisi 'a e Fakafofonga mei hono sea 'i he Fale Alea

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou tui 'oku fe'unga e feme'a'aki ko eni ko e fehu'i na'e 'ave 'oku fekau'aki mo e vāhenga e 'Eiki Minisitā ko eni pea ko eni 'oku 'omai e tali mei he Pule'anga kuo fakafisi mai ia mei he Kapineta. Ko ia ko 'eku tānaki atu ki he feme'a'aki Hou'eiki te'eki ai ke u ma'u ha tatau 'o e tohi fakafisi pea hangē ko e me'a ko eni e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apai 'oku te'eki ai ke u ma'u mo ha tohi fakafisi fekau'aki pea mo e sea 'a e Fakafofonga ko eni. 'I he'eku ma'u 'oku 'ikai ha lipooti kuo fakafisi ka te u fakaongoongo pē he ko eni 'oku me'a mai e Hou'eiki Minisitā mahalo 'oku 'ave atu ia ki he Fakataha Tokoni. Ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e feme'a'aki Hou'eiki tau nofo pē he me'a 'oku tohi 'uli'uli mo hinehina ko 'e ne a'u mai pē 'a e ngaahi tohi ko eni 'e toki fakahoko atu ki he Hou'eiki Fakafofonga ke mou me'a ki ai. Ko e me'a ki he tu'unga e Fakafofonga ko eni 'i he'ene lakanga ko e Hou'eiki Minisitā pea mo e Mēmipa kakato Fale Alea 'e toki fakapapau'i atu ia ha ma'u mai ha tohi mahino ki he 'Ofisi 'o e Kalake ka 'oku tau fakafalala pē ki he ngaahi lipooti 'oku 'omai mei he Hou'eiki Minisitā ko eni 'oku me'a mai he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'i he'ene mafai 'i he Lao ki he Pa'anga mo e Fale Pa'anga 'oku ne faitu'utu'uni pea ko e tu'utu'uni ko eni 'oku 'i ai e tatau 'ene 'imeili ki he Kalake Pule pehē foki ki he *CEO* 'o Fale Pa'anga. Ko u tui ko e ngaahi me'a ia na'e fai ki ai 'a e tokanga 'i he Falaite kuo 'omai e tali mei he 'Eiki Minisitā pehē foki ki he 'Eiki Palēmia ko e toenga hono muimui'i 'a e ngaahi kaveinga ko eni Hou'eiki ko 'e ne kakato mai pē e ngaahi fakamatala hangē ko e me'a ko eni 'oku ou fakamatala atu, 'i ha tohi 'oku fakapatonu mai ki he Sea 'o e Fale Alea te u toki lipooti atu ki he Hou'eiki Fakafofonga ke mou me'a ki ai.

Hou'eiki tau foki ki he'etau 'asenita mou me'a hake ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Liliu 'o Komiti Kakato pea me'a mai Sea Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Tapu pē mo e 'Afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga. 'Oku ou kole ke hūfanga he ngaahi tala fakatapu kakato ne aofaki'aki e kamata'anga e Fale 'Eiki ni. 'Oku

ou talitali lelei 'a e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti mou liu mai mei he ngaahi fatongia 'o e Pule'anga tau kau fakataha he houa feme'a'aki 'o e Fale Alea he houa efiāfi ko eni. 'Oange pē miniti 'e 10 ki he 'Eiki Minisitā ko e Fakafofonga Kakai 'o Niuua ke fakama'opo'opo mai 'ene lipooti na'e 'osi 'oange 'ene haafe houa kakato 'anenuhu, me'a mai.

Hoko atu 'a e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a Niuua 17

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu'una Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea tuku mu'a ke fakakakato atu ai leva 'a e lipooti ko ia mei he Ongō Niuua 17. Sea na'a mau a'u mai foki ki he peesi 11 koe'uhí ko e fu'u...

<007>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... palau ena 'oku ngāue'aki ko ia ki he mala'e vakapuna, pea 'oku lahiange 'a e taimi 'oku mate ai, pea kapau te mou me'a atu pē mahalo 'oku hanga 'e he fakatātā 'o hulu'i lelei mai mo tonu 'aupito ange 'a e fakatātā ko ia. Koe'uhi kapau 'e ma'u mu'a ha ki'i misini ke 'ave ke tokoni atu ki hono kosi ko ia 'o e mala'e, 'oku fu'u fiema'u lahi 'aupito ia Sea 'o tatau pē 'a e ongo Niuua 'i he fiema'u ko eni.

Sea ko e hokó pē Sea 'oku fiema'u ha teleletiō. Ko e *VHF* koā pē ko e hā, ko hono 'uhinga ko e taimi ko ia 'e mavahe ai 'a e vakapuna mei Vava'u, pea ki'i tā telefoni pea ki'i teleletiō atu ai 'a e tokotaha Fakafofonga, 'a ia ko e ongo Niuua 'oku pehē lōua. Ko 'ene mavahe pē ko ē mei Vava'u 'o 'alu alu ange ai pē e vakapuna ia toki tau ange pē ki Niuua 'i he taimi ko ia 'oku tau ai. Kae fai ange ia mei Vava'u hono faka'uto'uta ange, 'ikai ke 'i ai ha teleletiō. Kimu'a ange, mahalo na'e ki'i fakalalaka ia he na'e 'i ai e teleletiō. Na'e lava pē 'o fetalanoa'aki ai, pea ko e taimi ni pē 'oku 'i ai pē faka'amu, koe'uhi ko e lipooti ko ia 'oku 'omai mei he mala'e vakapuna fiema'u ha teleletiō ke nau ngāue'aki 'e he ongo mala'e vakapuna 'i he taimi ko ia te nau fetalanoa'aki ai pea mo e vakapuna, 'i he taimi ko ia 'e folau ange ai ki Niuafō'ou tatau pē pea mo Niuatoputapu.

'Ikai ko ia pē Sea ka 'oku 'i ai pē mo e faka'amu mei he kāinga 'o Niuafō'ou, koe'uhi ke toe fakalelei'i 'a e tō'anga vakapuna. Na'a ku ki'i fanongo talanoa pē pehē 'e 'i ai e, 'a e misini ke 'ave ke ki'i tele'i pē koe'uhi he na'e ki'i ngāue foki 'a e fanga puaka ki ai, pea ko e taimi ni ko u fakamālō au he kuo 'aa'i, malu 'aupito he taimi ni hono 'aa'i pea kuo lava lelei. Ka ko e ngaahi tokatāmaki ko ia he ngāue 'a e fanga puaka 'oku kei 'i ai pē. Pea 'oku nau tanutanu holo pē, ka ko e taimi ko ia 'oku te heka ai he vakapuna kae puna atu 'o tō he fo'i *runway* ko ia 'oku 'ilonga pē ia Sea. Ko ia ko e faka'amu pē ia ke fakakakato ange kapau 'e lava mo ia, pea 'i ai e fu'u tokoni lahi 'aupito ia Sea.

Sea ko e me'a 'e taha 'oku fekau'aki pea mo e *MEIDECC* 'oku ongo'i lahi 'e he kāinga ko hono 'uhinga 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha 'uhila hala ai. Ko e ngaahi 'uhila ko eni 'oku tu'u pē ko e 'i he ve'ehala ko ē ngaahi 'uhila maama pē ko ē 'oku 'ikai ko e taki 'i he uaea 'uhila. Ka 'oku ou tui 'oku lahiange 'a e maama 'oku mate, pea fakataha foki mo e tokatāmaki, he 'oku tofuhia pē mei Niuafō'ou, Niuatoputapu 'o a'u ki Tafahi 'a e tu'unga ko ia, ka ko e faka'amu pē koe'uhi ko e tafa'aki ko ia *MEIDECC* ko nautolu 'oku nau hanga ko ē 'o 'ave 'a e 'u puha 'uhila ko ia. Ko u tui ko hono 'oatu pē 'u puha 'uhila ke fakakakato 'aki ke tau'aki 'a e 'u maama ko ia, 'e ulu ia. He na'e 'osi 'ave 'a e 'u puha 'uhila kimu'a, ka ko e ngaahi maama ia 'oku 'osi ngāue. Ko ia 'oku 'i ai pē faka'amu pea mo e kole mei he tu'unga mātu'a mei motu, ke pehē.

Tokanga ki he vahe *location* 'i he ongo Niua

Ko e a'u hifo ki he kongā ko ia 'i he kau ngāue fakapule'anga pē Sea, pea 'oku ou tui 'oku tatau kotoa pē. 'Oku ou tui 'oku tatau kotoa pē, ko e ki'i vāhenga ko ia 'oku 'ange ko ia kia nautolu ko e *location allowance*, Sea ko u tui au 'oku tatau kātoa pē ia, mei Niua 'o ha'u ki he ngaahi 'otumotu 'i Vava'u mo Ha'apai tatau pē mo Tonga ni. 'Oku 'i ai pē 'enau kole 'anautolu ia, he 'oku 'ange 'enau *location* pea toe to'o foki ai pea mo e tukuhau ia, 'o toe holo hifo ai pē 'a e ki'i *location* ko ia 'oku nau ma'u. Ko 'enau kole, kapau 'e lava ke ki'i fakalahi ange 'a Niua ke mavahe he ko hono 'uhinga ko e mālō 'a e si'i 'alu 'a taha ngāue fakapule'anga 'o fie nofo 'i Niua he ta'u kakato 'e taha. Pea na'e makatu'unga, kimu'a ange na'e makatu'unga e *location* ia mei Niua pē, ko eni kuo a'u mai ia ki he ngaahi motu 'i Ha'apai mo Vava'u. Kuo nau *location* tatau pē nautolu pea lahi tatau. Kapau 'e toe 'ai ke ki'i makehe ange 'a Niua si'enau nofo ai 'o fai fatongia ai pē ai toki omi pē 'i Tisema, kae tautefīto ki he kau faiako mo e kau ngāue fakapule'anga Sea. 'Oku kau ia he me'a 'oku fu'u vivili 'aupito 'aupito ki he kāinga. Sea ko e me'a hono hoko fekau'aki mo e fakataha mo e kāinga ko ia 'a e motu 'oku nau loto lelei ke feinga'i homau vaka Sea. Ko 'enau loto ko ia, pea 'oku nau fakakaukau leva 'oku 'i heni 'emau kau koniseti 'Eiki Sea ko 'emau feinga pē ki he vaka. Ko e pa'anga ko ia Faka-Fale Alea ko ia e Vāhenga mau 'osi loto...

<008>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ke to'o ā ia he he ta'u fakapa'anga ko 'eni. Pea 'e to'o ai pē kae 'oleva ke 'osi 'emau feinga ko hono 'uhinga ko e tākaki ia hangē ko e me'a ko ena 'oku mou me'a hifo ki ai kuo 'osi 'asi atu pē fakapaasi hē tukukehe pē na'e 'i ai pē kolo 'e ua na'e 'ikai ke fu'u loto lelei ki ai ka ko e toenga ko ē 'o e kāinga kātoa 'oku nau loto ke fakaivia 'aki 'a e pa'anga ko ia.

Kimu'a angē Sea ko e pa'anga 'e ua kilu na'e vaeua mālie pē taha kilu 'a Niuatoputapu taha kilu 'a Niuafo'ou pea toki fai 'aki ia 'ai 'aki 'enau fanga ki'i *project* 'a nautolu na'e 'alu hangatonu pē ki he 'enau kosilio fakavahefonua pea Sea ai e ongo Pule Fakavahe 'o e Ongō Vahefonua pea nau toki ngāue ai pē nautolu ki he fanga ki'i *project* fakakolo mo hono vahevahe ki he fanga ki'i koló.

Ko ia Sea 'oku mau fiefia mautolu he tokoni ko ia ko eni 'oku toe hiki hake he ta'u ni pea 'oku mau faka'amu pē 'e 'aonga pea mo e vīsone ko eni 'oku mau hanga atu ki ai. Sea ko e me'a 'e taha na'e si'i kole mai mei he kāinga mei Niua ke nau kau pē mu'a he uku mokohunu ko eni 'oku lolotonga lele ai 'a Ha'apai mo Vava'u pea ko u 'osi kole atu pē 'io ko e me'a pē 'e taha Sea he 'oku fu'u loloto e feitu'u 'oku nau ō ki ai. Ko 'emau faka'amu pē 'oku 'i ai pē mahalo e ngaahi naunau fakaeonoponi ange hangē ko ha ngaahi tauhele mahalo mo e ngaahi matasio'ata ko ē 'oku toe ki'i ma'a ange mo me'a ange ke 'uhinga ki he sió mahalo 'e ma'u ia he Potungāue Toutai 'e he Minisitā Toutai mo e me'a kae faka'atā pē ke mau ō mu'a 'o kumi'i 'aki angē ke mau mau pē mo mautolu he ko e ko e mokohunu 'oku lahi 'aupito 'i he tafatafa loloto ia ko ē 'o e Ongō Vahefonua ko eni.

Sea ko hono hoko pē Sea ko e tangi pē mei he si'i tu'unga mātu'a ko ē mei motu koe'uhí ko e taimi ko ē 'o e vakapuná pea mo e vakatahí 'ohovale pē kuo 'ikai toe vakapuna ia ha uike 'e fiha. 'Ohovale e kuo nofo atu e vakatahí ia 'osi ha fo'i māhina 'e ua. Sea ka lava 'emau vaka

ko eni pea ko e toki sio ia ‘a Niua he me’a ko e vaka he uike ua kãtoa pē. Pea ‘oku mau faka’amu pē ki ai.

Pea ‘oku ‘i ai pē mo e kole heni Sea ke mou tokoni mai mu’a Hou’eiki Nōpele ‘uhī he ko homou ngaahi tofi’a ka ‘i ai ha taimi ‘oku fakatangitangi atu ai e kãinga pea ‘oku mau kole pē mou kau mai ‘o tokoni mai koe’uhī he ko e langa fakalalakalaka eni ‘e tu’uloa pea ‘aonga mei he vaivai ki he valevale taha ko ia ‘i he vahefonua.

Sea ko e ngaahi ko e ngaahi tã ko ena ‘oku ‘oatu ‘i he lipooti ko eni Sea ‘oku ou tui ko e ngaahi tã ia te ne hanga ‘o fakamatala’i lelei mai ‘aupito ange kia kitautolu ‘a ena ko ena ‘oku ‘asi atu he peesi 22 ‘oku lahi ‘aupito e ngaahi me’a ia Sea kapau te u fakamatala ‘e au ia he efiāfi ni ‘e ‘osi pē ‘a e efiāfi ni ia mo ‘apongipongi ‘i he ngaahi fiema’u ka ko u pehē tukuange mu’a ke tau ki’i hū, ke tau ki’i, ke mou me’a angé ki he ngaahi tã he ko u tui ko e me’a ia te ne toe hanga ‘o fakama’ala’ala ke mahu’inga mǎlie.

Tokanga ki he taulanga ‘o Tafahi

Ko e tã ko ena he peesi 22 Sea ko e ki’i taulanga ena ‘o Tafahi ena. Ko e makamaka ko ena kuo ‘osi ‘asi hake makamaka ia na’e, na’e ‘ikai ke ‘asi ia he taimi ko ē ka koe’uhī ko e hokohoko ko eni e ngaahi faingata’a fakaenatula pea kuo ‘alu hake leva makamaka ‘oku ‘ikai toe fu’u lava e vaká ke toho ai. Mau faka’amu pē mautolu kapau ‘e ki’i fana’i pē ko e hã hano ki’i founa koe’uhī kae lava ke tokamǎlie ange he ‘oku ‘auhia ma’u pē foki e ‘one’one ia pea ‘ikai ngata ai ko e, ko Tafahi ena ‘oku ‘asi he ki’i fakatãtã fika ‘uluaki ko ena ‘i he taulanga Tafahi ko e peau ena ‘oku mou me’a hifo pē ki ai ‘oku fasi pē ia he taimi kãtoa. Pea ‘oku ‘i ai e ongo fu’u maka ‘e ua ‘oku tu’u ‘i loto. Ko ‘emau faka’amu pē ia pea kapau ‘e lava ke fana’i pē ko e, ko hono ‘uhinga he ‘oku ne toe hanga ‘e ia ‘o fakatupunga ke fasi e peau ‘i loto ai. Pea ka hū e vaka ‘e feinga ke fakahaohao ‘i he tafa’aki na’a telia na’a ‘ohovale kuo ne hanga ‘oku hilifakia he ‘i he maka ko ia ‘e Sea.

Sea Komiti Kakato: Toe miniti ‘e ua.

‘Eiki Minisitã Ngaahi Ngãue Fakalotofonua: Mǎlō Sea. Sea ko e ki’i fakatãtã pē ko ena hangē ko e me’a na’a ku fakalavelave ki ai ‘anenai ko e anga ena hono fakaheká holomui atu e me’alele fakaheka hē fetuku ki ‘olunga toki fakaheka ai ko hono ‘uhinga ko e motu ko ē ‘a e uafú. Pea ‘oku sai pē ko eni ‘oku me’a pē ‘Eiki Minisitã Pa’anga heni ‘oku ne laumǎlie lelei ki ai ke fakahoko e ngãue ko eni kimu’a ‘i Tisema pea ko u fakamǎlō lahi au ai.

Ko e peesi 25 ko e sitepu ena ko ē kaka ki ‘olunga ‘i Tafahi mahalo ko e motu faingata’a eni ‘e taha Sea ka ko ‘enau kolé na’e ‘i ai pē ‘a e ...

<009>

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Minisitã Ngaahi Ngãue Fakalotofonua: ... pamu na’e tu’u he tafa’aki ke te tokoni kia kita ke te piki ai, ‘o kakakaka ai ‘o ‘alu ki ‘olungá. Ko e sitepu lōloa taha eni mahalo ‘i Tongá ní ‘oku sitepu ‘e 160 tupu ka kuo, kuo maumau e pamú faifai tō ha ki’i tamasi’i pe ko ha finemotu’a ‘i he tafa’aki ‘o tō. Ko e ngungutú ena ‘oku hanga hake he tafa’aki ‘e tahá. Ko e kolé pē ki he tafa’aki ko eni e *MOI* ko e ‘uhingá ke ‘ai mu’a e pamú ke, ke ‘alu pē ke a’u ki ‘olunga ke mau pikipiki ai he taimi ‘oku mau fa’a, ko mautolu ko eni ‘oku si’i vaivai e va’é he luelue ko ē ki ‘olungá ke piki ai ‘o tokoni ki he hake ki ‘olungá. Sea ko e tu’unga ia ko ē ‘o

Tafahí pea 'ikai ko ia pē Sea ka 'oku mau faka'amu pē 'a e ongo motu ko ení ke mau 'inasi pē 'i he ngaahi faingamālie 'oku 'inasi ai 'a Tongatapu, Ha'apai mo Vava'u pea pehē pē ki 'Eua he ngaahi faingamālie lelei ko eni.

Sea ko e Lipooti eni 'a Niuā 17 neongo 'oku kei toe lahi pē ngaahi me'á ka te u pehē tuku ke u leveleva hē koe'uhí he kuo mou, mou me'a pē ki ai pea ko e fakatātā ena ko ena 'oku 'oatu kae toki fai pē ki ai ha tali pea kapau 'e lava 'o tokoni mai. Ko ia pē Sea 'a e fakahoha'a pea mo e lipooti mei he motu'a ko ení mo e kainga mei he ongo Niuā 17. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā ka ko e Fakafofonga kainga e ongo Niuá. Mo'oni 'aupito. Ko e faingata'á ia he 'ikai pē tuku hono fakamatala'í 'ona. 'E 'osi e faingata'a 'e toe pē faingata'a ka 'oku mo'oni 'aupito e me'a 'oku lipooti he Feitu'una. Ko u lave'i pē 'e fakatokanga'i lelei pē he Pule'angá. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'etau fili fakafeitu'ú ko ha me'a ia ke tō ai ha 'ā vahevahe ko e kakai pē kitautolu 'e taha ka 'oku tonu ke fakatokanga'i e fiema'u vivili hangē ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Feitu'una 'i ho 'a'ahí. Mo'oni 'aupito e me'a 'oku fai ki ai ho'o lipootí, ko u lave'i pē 'e fakatokanga'i lelei he Pule'angá ke fai hano tokonia 'a e ongo Niuá he ko hotau Nāsaletí ia 'o Tongá ni ia. Ha'apai.

Mo'ale Finau: 'Io, Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e fakafetau te ke fai ki Niuá?

Mo'ale Finau: 'Ikai.

Sea Komiti Kakato: Te ke tokoni ki Niuā? 'Oku 'i ai ha'o kongá ki Niuā?

Mo'ale Finau: 'Ikai Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Mo'ale Finau: Ko e lipooti faka'ofa. Ko e lipooti faka'ofa 'aupito e lipootí ni Sea. 'Oku tau fiefia kotoa pē pehē ange mai ke 'i ai ha pa'anga e fonuá ke fakakakato e lipooti ko ení. Ko 'eku sio pe au Sea he ki'i fo'i peesi ko ē he fakahifo mai e uafú tala pē 'e he fo'i natula ia ko ē 'a e toenga e fonuá. Tala pe ia ai, ko e halá ko e hā fua pea ko u fakamālō ki he Minisitā.

Ki'i fehu'i pe 'aku. 'Oku 'i ai e vaka 'e 3 'oku tau he hala tahí, hala tahi ko ē hala Vuná. Ko 'eku fehu'i ki he Minisitā pe 'oku, pe 'oku, ko e 3 ko iá 'o 4 'aki homou vaka ko ení pe ko e hā homou fa'ahinga, homou ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea mālō Sea kae tuku mu'a ke u tali ange fehu'i 'a Ha'apai 12. Sea ko e vaka 'e 1 kae fō 3, ko e vaka 'e taha kae fō 3 pea ko e vaká na'e, na'e 'i ai pē hono ki'i 'aonga Sea. Mau feinga eni ki ha vaka te ne uta ha talamu penisini 'e 10 mo ha tangai mahoa'a 'e uofulu tupu. Ko e vaka ko ē na'a ne uta e ki'i talamu pē 'e 3 mo e ki'i tangai mahoa'a 'e 7, tangai suka 'e 7. Mau feinga eni ke toe lahi ange ke uta ai ke 'aonga e fo'i lele 'e 1 Sea pea ko 'eku fakatokanga ko ē ki Ha'apai 12 mou tali mai ka mau fou atu pē 'i hē ke fai 'emau koniseti ai pea mau toki 'alu. Mālō.

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Fokotu'u atu e lipootí faka'ofo'ofa ko ení Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu Fika 8. Ko u lave’i pē mahalo ‘e tokoni e kau Fakafongonga kotoa ‘oatu ha ki’i seniti mei he’enua pa’anga fakafeitu’ú he ko eni ‘oku nau me’a kotoa he lipootí. Me’a mai.

Me’a Tongatapu 8 ‘e lava kau mataotao mei Siapani ‘o tokoni ki he uafu ‘i Niuafou’ou

Semisi Fakahau: ‘Io fakamālō atu ‘Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Feitu’una, fakatapu ki he Hou’eiki Fakafongonga e Fale ‘Eiki kae, ko e ki’i fie tokoni pē ki he lipooti ko eni ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ‘aupito tautautefito ki he taulanga ko eni ‘o Niuá. ‘Oku mahalo ‘oku mahino ki he Tonga kotokotoa pē ‘a e faingata’a ko eni ‘oku fehanganagai mo e kaingá ‘i he taimi ‘oku tau atu ai ‘a e ngaahi vaká. Pea ko e me’a pē ko u kole ki ai ‘oku mahino pē ki he motu’á ni ‘oku ‘osi tuku ‘a e pa’anga ke fakahoko ‘aki e ngāue ki he uafú. Ka ko e kole ko ē ‘a e motu’á ni ko e ...

<002>

Taimi: 1430-1435

Semisi Fakahau: ... kau mataotao mei Siapani ko nautolu te nau lava ‘o fa’u e uafu ko ē ‘oku totonu ki Niuafou’ou, kapau pē ‘oku ‘i ai ha pa’anga pea toe ha’u pē mo Siapani he na’e fai pē ‘a e feinga ki ai ‘a e motu’á ni ‘i he taimi ko ē na’e kei Minisitā ai kae, ‘a e, ka ko e founa ko ē na’e ngāue’aki na’e ‘i ai pē ‘ū *project* ia ‘oku ‘osi *pipeline* atu pē nautolu ia ki he tokoni ko ē ‘a Siapani pea na’e ‘ikai leva ke lava ‘o fakahū ‘a e kole ko ia, ka ko e faka’amu ki ai he ko e fonua ko eni ‘oku nau anga ‘aupito ‘aupito ki he taulanga kehekehe mo e fakatu’utāmaki ko ē ko ē he ‘oseni. Ka ko eni ‘oku tau ‘alu foki eni ki he tu’unga ‘oku toe fu’u fakatu’utāmaki ange feliuliaki ‘a e ‘ea mo e me’a ko ia. Pea, he koe’uhi he kapau ‘e ‘oatu pē ha kau ngāue langa pē ke nau ō pē ‘o ngaahi ‘a e uafu, ‘e ‘i ai pē, he ‘ikai ke fuoloa kuo ‘osi to’o pē mo e me’a ia ko ia ‘o tuku ki tahi ‘e he ngaahi matangi mo e me’a.

‘A ia ko e kole ia pea ‘oku ‘ikai ke ngata pē ki ai ka ko e fiema’u foki mo e taulanga koe’uhi ko e fanga ki’i vaka iiki, pea mo e tafa’aki pē ko ē ‘o e uafu ko eni ‘oku ‘i ai pē tafa’aki ai ‘oku ‘i ai ‘a e ‘one’one ai. Kaekehe ko ene taimi ko ē ‘a e u’u mai ai ‘a e kau mataotao mei Siapani ‘o sio’i te nau ‘ilo’i lelei pē ‘a e me’a kotokotoa pē ke fakahoko he ‘oku ‘uhi ‘oku, ko e tu’unga ko ē ‘o e motu ko eni ki he toutai ‘oku fu’u lelei ‘aupito ‘aupito, ko e taimi ko ē ‘oku fakahoko ai ko ē ‘a e *show* faka’ali’ali ngoue, ‘i he ta’u kotoa pē ‘oku teuteu ko ē ‘a e kāinga ki he *show*, ‘oku mahino pē ‘a e, ko ene lava pē fanga ki’i vaka ‘o tō ki tahi ma’u mai ‘a e ika lalahi ‘aupito ‘aupito.

Pea ‘oku ‘uhinga eni he koe’uhi ko e motu ko eni ‘oku tu’u hake pē mei he moana loloto ‘aupito ‘alu ‘o ‘asi ki ‘olunga. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku tatau pē ia pea mo e me’angāue ko eni ‘oku ngāue ‘aki ‘e he Potungāue Toutai ki hono tauhele’i ko ia ‘o e ika ke nau ōmai ‘o fakatahataha kae faingofua hono toutai’i ‘a ia ‘oku ui ko e *FAD*, ko e *Fish Application Devices*. Na’a ku, ‘a ia ko e fo’i motu ia ‘oku tatau pē ia, ‘oku ha’u pē ‘a e ika ia ‘o nofo takatakai pē, ‘oku ‘ikai ko e ika, ko e tautautefito ki he ika lalahi faingofua ‘aupito pea ‘e lelei ki he toutai ‘a e motu ni ki he langa faka’ikonōmika ki he kaha’u lava pē ke ‘alu ‘o a’u ki he tu’unga ‘oku lelei ‘aupito ‘aupito. Pea kau ai pē pea mo e ngaahi toutai fo’ou hangē ko ena ko e ngū feke, teuteu ki ai ‘a e Potungāue.

Ko e me’a ‘e taha Sea, taimi na’e kei ngāue motu’á ni ki he Kominiueli na’e ‘omai ‘e he motu’á ni ‘a e mataotao mei *India* ke nau ōmai ‘o sio ki he maka ko eni ko eni ‘i he mo’unga afi, pē

ko e ha ha me'a 'e fai ki ai 'e he motu ni ke 'aonga ki he fonua. Pea na'a nau a'u mai 'o sio ki ai pea fakahū ange 'a e lipooti pea na'anau pehē ko e taha eni 'a e me'a 'e lava ke hoko ia ko e ma'u'anga pa'anga lelei 'aupito 'a e motu, koe'uhi ko hono ma'u, he 'oku ma'u pē 'a e me'angāue ko ia ki hono tutu'u pē ko e hifi ko ia 'a e maka ki ha fōtunga 'oku hangē pē ko e piliki. Pea 'e lava leva ke fetuku mai ki Tongatapu 'o fakatau atu koe'uhi ki he langa fakalalakaka ko eni 'oku fai ko ē 'e he fonua, pea 'oku tau, mou mea'i tonu pē 'i he *post office*, 'oku langa'aki 'a e maka ko eni, maka ko ē 'oku 'asi 'uli'uli mai ko e maka ia mei Niuafo'ou.

Pea kaekehe na'e te'eki ai ke a'u 'a e ngāue 'a e Pule'anga 'o e taimi ko ia ke nau hanga 'o fakahoko 'a e ngāue ko eni, ka ko e faingamālie lelei eni ki he kaha'u ki he fonua, pea 'oku ou fakatokanga'i pē 'i he taimi 'oku lava atu ki ai 'oku kamata ngāue'aki 'e he ngaahi Siasi, fa'u falelotu, langa ko ē falelotu ko e 'ā mo e ngaahi me'a ko ia. Kae kehe ko e taha ia, pea ko hono ua pē mahalo na'e me'a pē ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, Fakafofonga ko eni 'o Niua ki he mokohunu. Ko e tu'u foki ko eni 'a Niuafo'ou 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u faingamālie fēfē ki he mokohunu he 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi hakau mo ha, 'io mo e 'one'one mo e ngaahi me'a ko ia, ka ko Niuatoputapu, ko e tu'u ko ē 'a Niuatoputapu 'oku hao 'aupito 'aupito 'e sai 'aupito kapau 'e toutai'i 'a e mokohunu, kapau 'e 'i ai ha ngaahi 'e vahevahe 'a e ngaahi matāfonua ki he ngaahi konga tahi pule'i makehe koe'uhi ke lava ke malu'i 'e he kāinga 'a e mokohunu, pea ...

<005>

Taimi: 1435-1440

Semisi Fakahau: ...ka ko e taha ia. Ko hono ua ko e taha eni 'a e motu 'e lava ke famaa'i ai 'a e mokohunu 'o lelei 'aupito 'aupito he koe'uhi he'ikai ke 'i ai ha palopalema ai. Ko e tu'u foki 'a Niua he taimi ni 'oku malu e me'atahi 'aupito 'aupito he motu ko eni koe'uhi pē ko e 'ikai ke 'i ai ha maketi hangatonu pē ke fakatau ki ai 'a e ngaahi me'amo'ui ko eni kae lava 'o fakahoko eni pea teuteu'i mei ai 'o toki uta mai ki he māketi. Mahalo ko e ki'i fie tokoni nounou atu pē ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito toe 'i ai ha feme'a'aki mo ha pou pou ki he lipooti ko eni, me'a mai.

Poupou Tongatapu 4 ki he Lipooti 'a Niua 17

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una Sea mālō homou laumālie ki he ho'atā ni, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Sea kae fai atu pē ha ki'i fakalavelave ki he lipooti ko eni 'oku fu'u mahu'inga 'a e lipooti mei hotau kāinga ko eni ko u fakamālō ki he 'Eiki Fakafofonga ka ko e 'Eiki Minisitā 'o e *MIA* 'i hono fakahoko mai 'o e lipooti ko eni.

Ka u fie fakahoko atu pē 'a e ki'i fakalavelave ko eni Sea fakatatau pē ki he anga 'o e *priority* 'oku hā 'i he Patiseti 'a ia 'oku fiema'u e mo'ui lelei pea mo e malu fakalao mei he 'aisi pea te u lave atu pē 'o fakatatau ki ai Sea. 'A ia 'oku hā eni he peesi 10 "Fakataha mo e falemahaki Tu'akifālelei" hingoa faka'ofa'ofa ka ko e fiema'u 'oku nau 'omai 'oku vivili Sea pea 'oku 'i ai 'eku tokanga ki ai 'oku ou tokanga'i 'oku hoha'a 'aupito e kāinga ki he nifo hūfanga he fakatapu, tūkunga ena 'oku 'i ai Sea kapau te tau lava 'o ki'i to'o ha me'a 'oku tau pehē 'e tautolu 'oku 'ikai ke fu'u vivili te tau pehē 'i he peesi 10 ko e setesi fakamuimui "tokanga ke fokotu'u ha peito 'a e falemahaki" mahalo pē he'ikai ke fu'u 'avea lahi 'etau tokanga mo 'etau

fakamamafa ki ai, ka ko e fokotu'u mai ko ē ke "fakalelei" i 'a e tu'unga 'oku i ai 'a e ngaahi naunau ngaahi nifo 'i he motu ni" te u lau ia Sea ko e me'a ia 'oku fu'u mātu'aki vivili he taumaiā te nau si'i halatu'u mai 'i he tahi 'o 'ai ha ni'ihii 'i he fānauako pē ko ha ni'ihii toulekeleka te tau pehē 'e langa honau nifo hūfanga he fakatapu fiema'u ke fai ha ngāue ki ai 'oku 'i ai hano lea Sea ke langa mai ha kongā ka 'oua 'e langa e nifo 'ikai ke toe 'i ai ha faito'o ia 'i 'api 'e lava 'o mili'aki e lolo pē ko e hā ha la'inonu ko e fiema'u pē ke 'ave ki falemahaki. Pea ko e pou pou ia 'oku fai Sea ko e toe fiema'u ena 'e taha fiema'u ha misini to'o fāvai hūfanga he fakatapu, pē ko e *suction machine* ki he ngaahi ngāue 'a e fale nifo faka'ofa 'aupito Sea si'i kole 'oku fai mei he kāinga 'oku mama'o pea 'oku 'aonga pē 'oku fakapapau'i 'oku maau e ngaahi me'angāue ko eni ko hono 'uhinga he 'oku 'ikai ke nau lava 'o halatu'u vave mai. 'Oku tonu pē ke tokangaekina. Ko ia 'oku 'oatu ai 'a e pou pou ki he Fakafofonga 'Eiki Minisitā 'i he tangi 'a e kāinga fakatauange ke fanongoa 'e he Pule'anga si'i fiema'u ko ia 'oku ou lau ia 'e au Sea ko e fu'u fiema'u vivili 'oku kaunga ki he mo'uilelei.

Ka u hoko atu Sea ki he kamata'anga pē lipooti 'a e Fakafofonga 'oku ne 'omai ai e ngaahi fiema'u vivili pea 'oku kau ai e Potungāue Polisi. Ko e taha eni e ngaahi 'asenita 'oku mamafa hono to'o he Pule'anga ko e fuhu'i 'o e faito'o konatapu, mea'i pē he Hou'eiki kongā lahi 'o e faito'o konatapu 'asi eni he lipooti 'a e Potungāue Polisi ko e 'auhia 'o tāfea 'o 'asi he ngaahi motu 'i Tokelau, he'ikai ke tau lava ai 'o tukunoa'i 'a e ngaahi 'otu motu pea ko e tokanga eni 'oku 'omai Sea 'i he peesi 7 Potungāue Polisi "fiema'u ke toe 'oange ha 'ofisa polisi 'e taha ke ua'aki e 'ofisa polisi 'oku lolotonga ngāue 'i he motu". Pea 'oku ou tui pē Sea ko e fiema'u eni ia he'ikai ke lava ke pehē ko e fiema'u pē 'a e Fakafofonga ka 'oku 'asi mai ia 'i he lipooti ko ē 'a'ahi 'a ia mahino pē ko e fiema'u 'a e kakai, ka ko u nofo pē Sea ko u kole pē ke tokoni mai pē Fakafofonga ka u 'atu pē mu'a ki'i fo'i fehu'i ko eni ko hono 'uhinga kuo 'omi foki e ngaahi pa'anga ke tokoni ki he ngaahi vāhenga 'a ia ko e 3 kilu ko e pa'anga fakavāhenga ko e 1 kilu ko e pa'anga ki he polisi fakakolo pea ...

<007>

Taimi: 1440-1445

Mateni Tapueluelu : ... kau ai mo e vāhenga ko eni 'o Niua 17. 'A ia ko 'ene tu'u pehē na'a lava e ngaahi Polisi Fakakolo 'o tokoni ki he 'Ofisa Polisi he ki'i vaha'a taimi atu ko eni 'oku kei fakakaukaua 'e he Pule'anga. Ka ko e ki'i fehu'i pē Sea, ko e Polisi Fakakolo 'e fiha ngalingali 'e fakamole ki ai 'a e 1 kilu ko eni ko ē kuo hiki he ta'u fakapa'anga lolotonga kuo tau toki kamata ni. Kai ko 'eku 'uhinga pē 'aku na'a nau lava tokoni ki he 'Ofisa Polisi ko eni pē 'oku fai ha fengāue'aki Sea kau toki hoko atu ai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Mālō 'aupito Sea pea 'oku ou fakamālō au heni ki hono fakatokanga'i 'o e fokotu'u ko eni kuo fai mei he kāinga ko ia mei he ongo motu, pea ko u tui 'oku tatau lōua pē 'a e fiema'u ko eni ia ki he ongo motu lōua 'oku na tau'aki 'Ofisa Melino pē taha. Taha pē 'a Niuatoputapu, taha 'a Niuafo'ou. Pea ko 'emau kau Polisi Fakakolo Sea, ko Niuafo'ou 'oku toko 30 'a ia ko e 30 ko ia 'oku meimei tautau toko 4 toko 5 'i he kolo. Pea ko Niuatoputapu 'oku toko 35 nai pē 34, ka 'oku kau foki mo Tafahi. Sea kapau 'e ma'u ha 1 kilu ia ke ngāue'aki, ko 'ene toki ueno mo'oni mo'oni ia Sea. Ko hono 'uhinga, 'e lava fakaivia fanga ki'i pasikala, 'atu mo e naunau pea toe lava pē ia ke toe fakalahi mai 'a e kau Polisi Kolo. Kapau e tuku 'a e Polisi ia kae 'atu ā, he ko 'ene tu'u ko ē 'oku ongo 'aupito 'a e kau Polisi Kolo ki he kau Polisi. Ka ai ha me'a 'e fai ai hangē ko e sipoti pē ko e hā, 'osi tui vesi e kau Polisi Kolo ia 'o laine ai, ko e 'uhinga pē ke tokoni kia nautolu. Ko 'emau faka'amū ia, ka 'iloange

pē kuo tokoni'i pehe'i, fakafeta'i ko e anga ia e fakakaukau 'a e motu'á ni, pea 'e 'ikai kovi kapau 'e toe 'ave pē pea mo e 'Ofisa Melino. Mālō 'aupito Sea.

Mateni Tapueluelu : Mālō Sea, ko e 'uhinga ia ko ē 'a e fehu'i 'a e motu'a ni Sea, kapau ko ē ko e toko 35, toko 30 nau toko 65 ia ko u tui pē Sea te nau lava tokoni ki he Polisi Fakakolo. Kapau óku meái pē 'e he Minisitā kuo 'osi hiki e pa'anga Polisi Fakakolo mei he 4 mano 'o 1 kilu, pea 'oku kamata ia he ta'u fakapa'anga ko eni 'e tokoni ia ki he 'Eiki Minisitā mo 'ene kau Polisi Fakakolo Sea.

Sea ko e faka'osi pē ko e ki'i fie poupou atu pē ha ongo me'a lalahi 'e 2 'oku kaunga tonu ia ki he langa fakalalakaka. Ko u tui pē Sea kapau 'e 'ikai ke fakalelei'i e ongo me'a ko eni, 'e lava pē ke tuai, pē hoko ko e maka tūkia'anga ki ha feinga langa fakalalakaka 'i he ongo motu mama'ó ni ka 'oku mahu'inga. 'A ia ko e uafu mo e mala'e vakapuna, pea 'oku si'i ha pē 'i he Lipooti 'a e 'Eiki Fakafofonga, 'Eiki Minisitā, ko e tu'unga ko ena 'oku 'i ai 'a e uafu, tautefito ki Niuafu'ou, na'e motu ia mahalo ha mita 'e 55 'osi fiema'u ke fakalelei'i. Ko ia ia 'e fakahifo atu ai e ngaahi naunau langa fakalalakaka, pea kapau 'e 'ikai ke fakalelei'i ia, ko e tali ia ka fuofuolua Sea. Pea 'oku 'i ai e poupou 'a e motu'á ni he si'i kole mo e tautapa 'a e Fakafofonga, toe fakakaukau ange mu'a, ko u tui pē au ko u falala ki he Pule'anga he nau hanga 'o faka'otu'otu 'enau ngāue 'e kau ai 'a e uafu 'o Niuafu'ou. Faka'ofa lahi 'aupito Sea 'a e mamata hifo ki he misini palau 'oku ngāue'aki 'i mala'e vakapuna hā ko ena he peesi 11. Pe 'oku kei lele koā e misini ko eni pē 'oku kei tali 'e he 'Ofisa Polisi 'i Niua ke faka'aonga'i eni 'o lele he feitu'u fakapule'anga pē 'ikai, pea ko hono ngata'anga ia Sea. 'Oku hangē mai ia hūfanga he fakatapu ha helepelu ta'ekau.

Kaekehe Sea ko e poupou atu ki he Fakafofonga 'i he feinga 'o fokotu'utu'u mai ha ngaahi fiema'i vivili lahi. Ko e kole pē Sea, ko 'enau feinga vaka, tau fiema'u vivili kotokotoa pē Sea, ka ko e si'i feinga 'a e kāinga ko eni he vaka, ko e faka'amu ke ki'i lava faka'otu'otu atu 'emau ngaahi fiema'u vivili 'amautolu mo homau ngaahi vāhenga, kae toki vakai 'a e ngaahi fiema'u vivili fakalūkufua ko ia Sea, 'oku 'i ai pē ki'i vaka e Pule'anga 'oku tokoni fakataimi atu kia nautolu. Kae kehe poupou atu Sea mo e fakamālō ki he Fakafofonga ki he takai he 'otumotu 'o 'a'ahi e kāinga pea 'oku 'i ai 'a e māfana makehe Sea, mamata hifo ki he ngaahi sitepu ko eni he motu ma'olunga, ko u fiefia au he sio ki ai mahino 'oku 'i ai e feinga ke ngāue'i 'a e motu, pea 'oku mafana he'eku...

<008>

Taimi: 1445-1450

Mateni Tapueluelu: ... mamata hifo ki ai kae poupou ki he Fakafofonga mālō hono fakakakato mai 'a e lipooti mālō e ma'u taimi Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai e 'Eiki Minisitā Ngoue, Toutai. Toki hoko mai ai 'a Ha'apai ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie. Pea kole pē mu'a ke u hūfanga atu au he fakatapu kuo 'osi hono aofaki 'i he fakataha 'Eiki e Feitu'una 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko u tu'u hake pē au koe'uhí te u nofo pē au he kongá ko ē 'oku ou fanongo he lipooti mo e kole 'a e Fakafofonga. Pea ko u lotu pē ke toe ki'i fakamahino pē kau Fakafofonga kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki ni ko e liliu ko ē na'e teu ko ē ke fakahoko kimu'a na'e meimei 'omai 'a Niua ia 'o kongá ki Vava'u. Pea ko Lulunga na'e 'i ai e kongá ia na'e 'ai ke 'omai ki Fangaloto.

Ka ko e me'amālie 'emau fakatokanga'i 'o fai e feinga ke 'oua pea a'u pē ki ha tu'unga 'oku 'i ai pē 'a Niua. Fakamo'ui pē 'a Niua, ka ko u fakamālō pē ki he Fakafofonga koe'uhí ko e fili eni he kakai 'a e tokotaha ko eni pea ko 'ene 'omai eni e loto e kakai 'omi e me'a 'oku faingata'a'ia mo e me'a 'oku nau vakai 'e malava ke tokoni e Pule'anga ki ai 'Eiki Sea.

Sea ko au 'oku ou tui pē ki ai 'oku totonu pē ke fai 'a e *service* 'a e fonua tautautefito ki he Pule'anga 'o tatau pē ki he ngaahi feitu'u 'oku lelei mo e feitu'u 'oku fai ai mo e faingata'a'ia 'Eiki Sea, taumaiā kapau te tau fakatokanga'i pē te mou me'a 'o me'a he ngaahi feitu'u ko ia mahalo 'oku mea'i pē 'e he ongo Fakafofonga Ha'apai ko e ni'ihí 'i Vava'u he ngaahi feitu'u 'oku faingata'a 'uhí kapau te mou me'a ai ha uike 'e taha pē uike 'e ua tautautefito ki he 'A'ahi Fale Alea te mou ongo'i 'a e fa'ahinga ongo tatau faingata'a'ia ko ē he kakai 'o e fonua 'Eiki Sea.

Me'a Minisita Ngoue & Toutai ki he ngāue 'a e potungāue ki he mokohunu 'i Niuatoputapu

Fakafofonga ko u tu'u pē au koe'uhí ke fakahoko atu ki he Feitu'una ko e me'a ko eni ki he mokohunu 'oku lolotonga ngāue ki ai 'a e ni'ihí 'a e potungāue koe'uhí na'e 'ikai pē ke toe 'i ai ha taha ia 'e toe tohi mai 'o kole ha laiseni ke tu'u 'i Niua he ko e vakai ko ē 'a e ni'ihí ko ē 'a nautolu te nau fakatau e mokohunu lahi ange 'enau fakamole 'a nautolu he me'a 'e ma'u mei ai ka ko e hangē ko eni ko e me'a nau lave ki ai 'Eiki Sea he'ikai tuku e fatongia ia e Pule'anga. Kuo pau pē ke fai 'a e fatongia ki he kakai 'o e fonuá, pē si'i pē lahi ka kuo pau pē ke fai e tokoni. Pea 'oku lolotonga 'i ai e tohi 'a e tokotaha pē 'i Niua 'a ia ko e Tonga mali Siaina pea kuo 'osi paasi atu ki he *CEO* mo e me'a ko 'enau kole ke nau faka'aonga'i, ko e totongi foki 'o e laiseni 'oku mamafa 'Eiki Sea. Pea ka hangē pē ko ē nau lave ki ai 'ikai ke fai ha fu'u fakamole fēfē ka te mau fai pē he founa na'a lava pē 'o fakapipiki mai pē ki Vava'u ha ni'ihí te nau lava 'o fua pē me'a 'e malava 'o ma'u he kāinga ko ē 'o Niuatoputapu. 'I ai pē Sea 'a e founa pea ko e founa pea ko e founa eni 'oku mau ngāue ki ai pea 'oku lolotonga sio ki ai 'a e *CEO* pea mo e ni'ihí e kau ngāue kae fakahoko ha ngāue ke fua 'a e mokohunu ko eni 'o Niuatoputapu pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'e ma'u 'i Niuafo'ou he 'oku tauhele hangē ko e me'a 'oku me'a ki ai e Fakafofonga 'e malava 'oku lava pē mo ia ke fakahoko.

Ko e me'a pē 'e taha Fakafofonga ki'i kole pē ki he Feitu'una ke ke fakatokanga'i ange pē 'a e vaka 'e ki'i fakapotopoto ange pē sio 'a e potungāue mo e sio 'a e Pule'anga koe'uhí na'e 'osi 'i ai e vaka na'e 'oatu ka ko e me'a mālie pē hono to'o e mīsini ia 'Eiki Sea kae maumau'i he'ikai ke nau toe lava nautolu 'o hiki e vaká. Fu'u mama'o pē feitu'u ia na'e tau e vaka ki ai. Pea na'e 'ikai ke fai ha 'amanaki ia 'e hoko e palopalema pea a'u ki he tu'unga ko ia 'Eiki Sea.

Ka ko u fai pē feinga ke 'uhí ke fakahoko 'a e me'a ko eni ke 'ave vaka ko eni 'o Niua pea ko u tui ko 'ene lava pē ia 'oku lava tokoni ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Fakafofonga. Fakafofonga ko e me'a 'e taha fekau'aki mo e palau 'oku mau ngāue ki ai ko e, ko e 'ikai pē ke 'i ai ha, ha pa'anga he taimi ni ka 'oku sai pē ko e Minisitā Pa'anga eni 'e malava pē ha founa ke lava, ko Niuafo'ou 'oku fu'u mo'oni pē ia 'oku fu'u matu'aki fiema'u mo'oni pē 'e Niuafo'ou ia 'a e mīsini palau pea mo moutolu Niuatoputapu 'oku 'i ai pē ki'i mīsini ka ko e mālō pē ngāue 'a e mīsini.

Ka ko u 'e fai pē ngāue ki ai ke fakapapau'i atu 'oku ou mahino 'oatu e me'alelei taha ke 'oatu ke mou ngāue'aki 'i Niuafo'ou he ko Niuafo'ou foki mo Niuatoputapu 'oku faingata'a hangē pē ko e me'a 'oku mou mea'i ko e vaka tā tu'o taha pē. Pea kapau 'e lava ha vaka 'o ma'u atu ha ki'i me'a ma'a e kāinga pea 'oku tau tui kotoa ko e lelei taha ia 'e malava 'o ma'u heni ka

‘oku ‘ikai ke lahi ia hangē ko e ngaahi feitu’u ‘o Tongatapu, Vava’u mo Ha’apai pea ‘Eua ‘Eiki Sea. Ko u tui pē au Fakafongonga ko e me’a pē ia te u tokoni atu ai mei he’eku tafa’akí ka ‘oku, ‘oku ‘ikai tuku ‘oku mau fakatokanga’i ‘io pea ‘oku sio pē ki ai ki he hā ha founa ‘e lava ‘o ma’u e ngaahi me’a kotoa ko ia ‘oku ke, ke fiefia ai ho kāinga pea mo e kāinga Niuafu’ou mo Niuatoputapu, mālō.

Tokanga ki ha taha ke ngāue he misini tā poloka ‘i Niuafu’ou

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ka u toe ki’i hao atu ai pē mu’a Sea. Ko e, ko ‘emau ...

<009>

Taimi: 1450-1455

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ki’i misini tā poloka ko ē ‘i Niuafu’ou koe’uhí ko ‘eku toe ‘ai pē ke ki’i fakamanatu pē ki he ‘Eiki Minisitā ke fokotu’u ai leva ha taha ke ngāue kae tā e poloká he ‘oku teuteu ‘alu atu e vaká. Koe’uhí ke fakatolonga ‘aki e fanga ki’i kiki ‘oku ‘oatú. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhila ka ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai pē fanga ki’i kula kapau ‘e lava ‘o tā e poloka ko ení ‘e lava ‘o fakatolonga ai ke lava ‘o ki’i tolonga atu ha uike ‘e 1 pe uike nai ‘e 2 Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tali Minisita Ngoue ki he fiema’u ha taha ngāue ki he misini tā poloka ‘i Niuafu’ou

Eiki Minisitā Ngoue: Sea fakamālō ‘aupito ki he Fakafongonga. ‘Oku mo’oni ‘aupito ia. ‘Oku fiu mautolu hono feinga’i lava ke fakakaukau’i pe ko hai ha taha ‘i he potungāue ke pole ke ‘alu ki Niuafu’ou. ‘Osi maau e naunau, maau mo e nofo’anga pea ‘oku ‘osi mea’i pē he ni’ihi ia te nau ō ki ai ‘oku ‘i ai ngaahi monū’ia ka ‘oku ‘ikai pē fie ‘alu ha taha ia he potungāue. Ko e me’a leva ‘oku faí ‘oku fakasio ‘oku ‘i ai pē ki’i motu’a ‘i Niua ‘oku, te ne malava pea ‘oku ‘i he tu’unga ako lelei ka ‘oku foki ia ki Niua ka ‘oku lolotonga fai e ngāue ki ai pea kuo pau ke fou ‘i he founa ko ē fakangāue fakapule’angá kuo pau ke fou he PSC ‘Eiki Sea. Ka ko hono mo’oni Fakafongonga, ‘io ‘oku mo’oni e me’a ‘oku ke me’a ki ai ka ‘oku mau ngāue ki ai. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Semisi Fakahau: Sea fakamolemole pē ko e ki’i me’a faka’osi pē. Ko u fakatokanga’i ‘oku ‘i ai e fiema’u vivili ke ngāue ki he mala’e vakapuná ka ko e fie fakahoko atu pē ke mea’i pē he ‘Eiki Minisitā ko ē. Na’e, ko e ‘a’ahi Fale Alea ko ē he taimi na’e kei Minisitā ai e motu’á ni na’e folofola mai ‘Ene ‘Afió ki he ha’ele ange ko ē he vakapuná ke fakamanatu ki he kautaha ko eni nau tokanga’i e mala’e vakapuná ke fai ha ngāue. ‘Oku ‘i ai e fu’u maka, ko e fu’u maká ko e fale talifononga ko ē ‘a e kau pāsese pea ko ‘ene ‘alu atu ko ē ki’i hala kimu’a ko ē ‘o ofi atu ki he fo’i lele’anga ko ē ‘a e vakapuná pe ko e *runway*. Tafa’aki to’ohemá ‘oku ‘i ai e fu’u maka ‘oku tokalēlei pē tatau mo e mūsié ka ko ‘ene ‘asi ko ē ki ‘olunga ki he vakapuná ‘oku fu’u ‘ilonga ‘aupito ko e fu’u maka ‘oku lahi. Pea ko e kolé ke fakahoko ki he TAL ‘a e Tonga *Airline Limited* koe’uhí ke fai ha ngāue ki ai he vave tahá na’a ‘ohovale pē kuo hoko ha fakatu’utamaki ‘i ha tō ha vakapuna ki motu. Pea ko e me’a nau fakahoko ange kia nautolu

pea na'a nau pehē pē 'e fai e ngāue ki ai ka 'oku 'ikai ke u 'ilo'i pe ko e hā e tu'unga 'oku a'u ki ai e ngāue ko iá.

Ko e ki'i me'a fakamuimui pē 'e Sea ko e fekau'aki ko eni mo e fiema'u e pasikala ki he kau polisi fakakoló. Ne fakamanatu mai ko e valungofulú na'e 'ave 'uluaki 'ofisa toutai ke faifatongia 'i Niuatoputapu. Pea teuteu e, ke 'ave 'a e me'alele pea 'ikai ke ma'u ha pa'anga fe'unga ki ai kae ma'u pē 'a e *bike*. Ka ko e fekau e kau ngāué fakahoko atu ki he 'ofisá ko e paiki eni ko 'ene paiki eni 'e 'oatu. Ko e fetu'utaki mai e 'ofisá ki he kau ngāué, fakahoko ange ki he pulé ke kātaki pē 'oua 'e toe hoha'a ke 'omai ha me'alele pe ko ha paiki he ko eni kuo 'osi fakatau e hoosi pea kuo 'osi fā'ele e hoosí 'o toe 'i ai mo e fanga, tokolahī. Ta he'ikai ke toe fiema'u ha *sparepart* ia pe ko e 'ai ke 'utu pe ko e hā e me'a ko iá, 'osi fe'unga pē fanga hoosí ke mau ngāue'aki heni. Ko e ki'i tānaki atu pē. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea, fakamālō atu. 'Ai pē ke 'omai ha ki'i hoosi mei Fōlaha 'ave ki ai ka 'oku, ko e taimi ni foki Sea kuo paepae pē me'a kātoa pea lomi e me'a. Ko e me'a 'oku mau faka'amu pē 'amautolu ke 'ai ha ki'i pasikalá, 'oku 'i ai pē mo e fanga hoosi ia 'i motu te nau 'alu hoosi, 'alu pasikala. 'E pehē anga 'emau, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito. 'Oku lave'i he motu'á ni 'oku ngali ma'opo'opo lelei. Ko e fakamanatu pē 'e taha ki he mala'e vakapuná na'e fokotu'u hake 'i he lipooti ko eni ki he Pule'angá ke 'i ai ha teleletiō. Me'a mahu'inga ia e me'a ko e folau vakapuna. He ko 'ene motu pē *communication* hangē ko e lea 'a e motu'a 'i Lulungá, vaka *is maha in the vaha*. 'Oku tonu ke fakatokanga'i na'a fai e 'ū 'a'ahi ko eni 'a e Pule'angá pea 'ikai ke 'i ai ha fetu'utaki, 'oku 'ikai ke tau 'ilo ko e hā e me'a 'e hokó. Faka'osi mai Ha'apai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko u fokoutua hake pē ke fai ha ki'i pou pou ki he Lipooti 'a e Fakafofonga 17. 'Eiki Sea ko e me'a 'oku ou pou pou ai Sea ko e ...

<002>

Taimi: 1455-1500

Veivosa Taka: ... me'a 'oku fekau'aki pea mo 'enau fiema'u ke fakahoko 'enau koniseti, pea 'oku me'a mai 'a e Fakafofonga ke teuteu 'a Ha'apai he te nau a'u ange. Ka 'oku ou pou pou lahi 'aupito ki he me'a 'oku fakahoko 'e he, ka ko 'eku kole pē ki he Fakafofonga, na'a lahi ange fakamole ia he me'a ko ē 'e ma'u ko ē mei he ki'i motu.

Ko hono ua, 'Eiki Sea, ko e me'a ou tokoni ki ai ki he fiema'u uafu ko eni 'a Tafahi. Ko e me'a ko e uafu 'oku kau ia 'i he me'a 'oku faingata'a'ia ai 'a e kāinga Ha'apai, ka 'oku ou fie tu'u hake pē au 'o pou pou ki he, ko e fiema'u foki 'e he tokotaha ko eni Fakafofonga Sea, ke fana, ke ki'i fana 'a e uafu, ka ko 'eku pehē na'a ko e ko e toe fana tu'o ua eni pē ko e toki 'ai pē eni ia ke fana, he ko e 'uhinga pē ko e ke toe fakatokanga'i pē 'a e lelei 'a e uafu ko hono to'o 'a e maka.

Sea ko e me'a 'e taha na'a ne fiema'u palau 'a ē 'oku 'osi me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, ka ko e palau ke to 'ufilei, ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia ko e 'ufilei ko eni ko ē 'oku ma'u ko ē 'i Niu Sea ko e 'ufilei vai, 'oku 'ikai ko e 'ufilei fie 'ufi, ka ko e ngaahi ma'ala pē ia ke langa, pea 'oku ou tui ko e, 'oku lelei ange pē ia hono, 'a e foha 'a e 'ufi Sea 'o a'u ki ha me'a 'oku

molū 'oku langa ko ē 'e, ko e fiema'u ko ē ke palau 'a e 'ufilei ia he 'ikai ola lelei. Mahalo Sea ko e ngaahi me'a pē ia 'oku ou fie tokoni ai ki he Fakafofonga fekau'aki pea mo 'ene lipooti, ka ko e lipooti faka'ofa'ofa eni Sea, ka 'oku ou fokotu'u atu ke tau tali e lipooti 'a e Fakafofonga. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Oku ou lave'i kuo, Minisitā Mo'ui ko e ha kuo mou toki me'a kotoa ai ki he lipooti ko eni he 'ikai ke mou lava 'o fai ha tokoni ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga. Me'a ki ho'o toe me'a he taimi ko eni kuo pau ke fakakakato 'a e falemahaki 'o Niuafou, pea mo e Toketā ke nofo ki he ta'aki nifo 'oku 'ikai ko ha 'Ofisa Mo'ui 'ave ha Toketā ki ai. Fakamolemole pē 'Eiki Minisitā Mo'ui he ko e Niua au, me'a mai.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, pea tapu mo e Fale 'Eiki kae 'atā ke fakahoko atu ha tālāngā ki he ngaahi me'a kuo 'ohake 'e he Fakafofonga.

'Uluaki pē Sea ko e tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a e falemahaki kae 'uma'ā foki 'a e ki'i kiliniki ko ia ki he nifo, Sea 'oku ou, kuo 'osi 'i ai e 'ofisa kuo 'ave ki ai 'e he Potungāue Mo'ui, 'ofisa ki he nifo pea 'i ai foki mo e fakalalakala 'i he tu'unga ko ia 'o e fale ko ia ki he nifo 'i Niuafou na'e ngāue mālohi ki ai 'a e Potungāue, ko hono 'uhingā hangē ko e me'a na'e lave ki ai 'a e 'Eiki Minisitā 'o e *Agriculture* 'oku faingata'a foki ke ma'u ha taha ke lava ke 'alu ki he ngaahi feitu'u ko eni 'oku fu'u mama'o 'aupito.

Ka 'oku ou fakamālō lahi ki he Fakafofonga he na'a ma lava atu foki mo ia 'o 'omai 'a e *medical evacuation* mei Niuafou pea te mātā tonu ai he ngaahi ngāue fakalalakala 'oku ne fakahoko 'i he fonua, pea fakamālō lahi kiate ia ko hono 'uhingā kiate au ko e leleaki'i eni 'a e ngāue fakalalakala ko e ki'i fo'i ta'u pē eni 'e 2, ka kuo ha sino mai e ngaahi ngāue te ne teke'i 'i he ngaahi ta'u kimu'a ki he langa fonua ko ia 'i Niuafou.

Ko e falemahaki foki 'Eiki Sea 'oku kau ia 'i he lisi 'a e Potungāue ki hono langa fo'ou ki he kaha'u 'a ia ko e senitā foki ki he mo'ui, tu'unga tatau pē ia pea mo 'Eua ko e ngaahi falemahaki fuoloa 'ene tu'u mai mei he kuohili 'o hangē pē ko ia ko Vava'u.

'Oku ou pou pou lahi ki he Fakafofonga 'i he fakakaukau ko ia 'a e *special allocation* pē ko e *remote allocation* pē ko e fakapale 'okinautolu 'oku nau 'alu 'o ngāue he ko e fu'u feitu'u mama'o taha eni meiate kitautolu pea 'oku mahu'inga pē ke toe 'i ai hano fakatokanga'i makehe.

Na'a ku lava atu ko ē mo e Fakafofonga na'e kole hangatonu mai pē 'e he kāinga fekau'aki mo e ki'i falekai pē ko e ki'i *kitchen* he ko e falemahaki 'oku 'ikai ke 'i ai ha naunau pehē ai, pea 'e fakakaukau 'a e *kitchen* 'i he langa fo'ou ko ia ki he kaha'u. Ka ko ia pē Sea pou pou atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Mo'ui mahu'inga e peito e falemahaki ko ia 'oku tauhi 'aki 'a e me'akai 'a e kau, kakai ia 'oku tākoto ai. Ko ia ai 'oku tau pālōti.

Hou'eiki ko ia 'oku laumālie lelei ke tali e Lipooti 'A'ahi faka Fale Alea, Niua 17, fakahā 'aki 'a e hiki e nima.

Pālōti ki he Lipooti 'A'ahi Niua 17

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui,

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto kotoa ki ai ‘a e Hou’eiki ko e toko hongofulu ma valu (18).

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito tali e lipooti ‘a e Fakafofonga ka ko e Minisitā ki he Vahefonua Niua, me’a faka’osi mai ka tau mālōlō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu’una Sea, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato, Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia lahi ‘a e motu’a ni koe’uhi ko hono tali ‘a e lipooti ko ia mei he kāinga mei Tokelau Mama’o, pea ‘oku mau pou pou kātoa atu ki he ngaahi ngāue kotoa pē kuo fokotu’utu’u, pea fakatauange pē ke kei fakatāpuekina mai kimoutolu ‘e Sihova, ko ia pē Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito, Hou’eiki mou me’a hake, tau ki’i mālōlō pea mou toki me’a mai ‘o hoko atu ‘etau ngāue. Mālō.

<005>

Taimi: 1520-1530

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole fakamolemole pē ki he’etau lipooti ‘a’ahi faka-Fale Alea ka tau foki ki he 5.1 ki he ngaahi fakamatala fakata’u ‘osi ia pea tau toki fakama’opo’opo leva ‘etau ngaahi ‘a’ahi Fale Alea. Ko u kole atu ki he ‘Eiki Minisitā ke fakamaama mai e Lipooti Fakata’u e Potungāue Hūmai mo e Tute 2019/2020.

Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga ki he Lipooti mo e Fakamatala fakata’u ‘e 3

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea pea ko u kole atu mu’a Sea ke u hanga ‘o *brief* kātoa atu pē’ū lipooti ko eni ‘e tolu. Fakamatala Fakata’u e Potungāue Tānaki Pa’anga, Fakamatala ki he Pa’anga Mālōlō, pea mo e Fakamatala Fakata’u ki he Pangikē Pule ‘a e Fonua.

Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato ‘Eiki Sea kae ‘atā mo’oku ke ‘oatu ha ki’i fakamatala nounou pē ki he ola ‘o e ngāue ko ia e Potungāue Tānaki Pa’anga Tukahau mo e Kasitomu ki he ta’u fakapa’anga ko eni ‘oku ngata ‘aho 20 ‘o Sune 2020 ‘Eiki Sea.

Ko e teifito’i fatongia mahu’inga ‘e tolu e potungāue ko eni ‘Eiki Sea ko hono ‘uluaki ko e tānaki ha pa’anga ‘i he tukuhau pea mo e tute ko e ‘uhinga ko e ngaahi fiema’u ‘a e fonua. Ko hono ua ko hono tokoni’i ‘a e fefakatau’aki pē ko e *facilitate* e *trade*, pea ko hono tolu ko hono malu’i ‘a e kau’āfonua ‘a e fonua pea mei he hū ta’efakalao mai ha ngaahi koloa ‘oku ‘ikai fakangofua he lao kau ai ‘a e faito’o konatapu ngaahi me’atau ngaahi koloa me’akai ‘oku fakatapui pea kau ai mo e hū ta’efakalao mai ‘a e fefononga’aki ‘a e kakai ‘a e tangata pē fefine. Pea ‘oku fakamafai’i ‘a e potungāue ko eni ‘i he Lao ko ē ki he Tānaki Pa’anga pea pehē ki he Lao ‘oku ne Pule’i ‘a e Kasitomu. Ko e ongo mafai lao ia ‘oku ne fakamafai’i e potungāue ‘i he fatongia ko eni ‘Eiki Sea.

‘I he ta’u fakapa’anga ko eni ‘Eiki Sea ko e tāketi fakatānaki pa’anga ‘a e potungāue na’e fokotu’u pea na’e tali he Patiseti e ta’u ngāue ko eni ko e 245.9 miliona ‘Eiki Sea 245.9 miliona.

'I he konga kimui kuata hono ua 'o e ta'u kuo'osi na'e tō ai 'a e ongo matangi taulua 'Eiki Sea ko e Koviti-19 pea mo e matangi ko Haloti 'i he taimi ko eni 'Eiki Sea. Na'e hanga he ongo faingta'a ko eni 'Eiki Sea 'o uestia lahi 'a e ivi tōnaki pa'anga ko ē 'o e fonua. Na'e iku tāpuni ai 'a e kau'āfonua 'ikai toe lava ha fefononga'aki pea hōloa pea mo e fefakatau'aki. 'I he tu'unga ko ia na'a ne uestia ai 'a e tōnaki pa'anga 'a e potungāue ki he ta'u ngāue ko eni. 'I hono fakamā'opo'opo ko ē 'o e ta'u fakapa'anga ko eni 'Eiki Sea, na'e lava pē e potungāue 'o tōnaki 'a e 227.4, 227.4 miliona 'o tōnounou'aki ia mei he 'esitimetri na'e vahe'i ke tōnaki 'aki 'a e 18.5 'Eiki Sea. 'A ia ko e tōnounou ko eni 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē ngaahi 'uhinga ki ai hangē ko ia na'a ku lave ki ai. 'Uluaki ko e hōloa e fefakatau'aki. Ko hono ua Sea faka'atā he Pule'anga e ngaahi tokoni kehekehe ke tokoni'i 'a e kakai 'o e fonua pea mei hono tukuhau'i pē ko hono tute. 'A ia ko e ongo 'uhinga lalahi ia na'e kau mo ia 'i he 'ikai ke malava ai 'a e potungāue 'o tōnaki 'a e 'inasi pē ko e tāketi na'e 'oange ma'ana 'Eiki Sea.

Pa'anga hulu surplus 16.8 miliona

Ko e potungāue foki ko eni 'oku ne tōnaki e pa'anga lahi pē ko e peseti lahi 'o e *revenue* pē ko e pa'anga hū mai ke fua'aki 'a e fakamole e ngāue 'a e Pule'anga. Hangē pē ko ia kuo mea'i he Hou'eiki 'Eiki Sea kuo 'osi tāpuni e ta'u fakapa'anga ko eni 'aho 30 'o Sune 2020. Ko hono fakama'opo'opo fakalukufua ola e ngāue fakapa'anga e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga ko eni na'e hulu'aki 'a e pa'anga e Pule'anga fakafehoanaki e pa'anga hūmai mo e pa'anga fakamole 'a e pa'anga 'e 16.8 miliona,...

<007>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...'Aia ko hono ola fakalūkufua na'e hulu'aki pē ko e *surplus* 'a e pa'anga 'a e fonua ia 'aki 'a e 16.8 neongo na'e ai e hōloa 'i he tōnaki pa'anga 'a e Potungāue ko eni 'Eiki Sea.

180 miliona 'a e pa'anga e kau memipa 'oku tauhi he Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō

Ko e Potungāue hono uā 'Eiki Sea ko e felāve'i ia mo e Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō pē ko e *Retirement Fund* ko eni 'a e kau Ngāue Fakapule'anga 'Eiki Sea. Ko 'enau lipooti ko eni ngata ki he 'aho 30 'o Sune. Ko e pa'anga kātoa 'a e kau mēmipa 'oku malu'i mo tauhi 'e he Sino'i Pa'anga ko eni 'Eiki Sea 'oku fe'unga ia mo e 180 miliona. 'A ia ko e pa'anga eni 'oku tauhi mo malu'i ki he taimi 'e mālōlō ai e kau Ngāue Fakapule'anga mei he'enau fakahoko fatongia. Ko e tupu ko ē na'e ma'u ko ē 'i hono 'inivesi e silini ko eni he ta'u ngāue ko eni 'Eiki Sea, na'e fe'unga ia mo e 4,8 miliona 'o fakafehoanaki ia ki he 18/19 na'e fe'unga mo e 4.5. 'A ia ko e sēniti tupu ko ē..

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole, ko e kole pē Sea, 'e lava mu'a ke 'ai tahataha pē ngaahi Fakamatala Fakata'u Sea?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u 'osi fakahoko e me'a ko eni ki he Sea pea 'oku tali 'e he Sea ...

Mateni Tapueluelu: Ko e 'uhinga 'eku fakahoko atu Sea, 'oku mahu'inga ange ko e taha eni e me'a na'e Folofola ki ai 'a 'Ene 'Afio.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e Seá 'oku tu'utu'uni 'oku 'ikai ko e Feitu'una.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafongā. Tuku pē ke fai e me'a na'e kole ki ai e 'Eiki Minisitā he 'oku 'atā pē ke mou fehu'i fakakongokonga holo pē 'i he Lipooti. Ke tali pē ia?

Mateni Tapueluelu: Ko e kole atu 'Eiki Sea kehe pē ke pālōti kehekehe mu'a, ko e 'uhinga kae lava ke fai ha fakamalanga kehekehe he ngaahi *issue* ko eni. 'E mahu'inga pē Sea 'oku mau to'o mamafa e fatongia ko e me'a ia na'e Folofola ki ai 'Ene 'Afio, ke mau lava fakahoko homau fatongia ke 'ai ke maau mo fakama'opo'opo. Ko e 'uhinga pehē kole Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pe'i me'a ki lalo 'o fanongo kau malanga.

Mateni Tapueluelu: Me'a ia 'a e Sea ke fakahoko mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Na'e 'osi fakatonutonu mai 'e he Sea na'a ku 'osi fokotu'u pea tali 'e he Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai koe 'Eiki Minisitā, pea 'osi pē ko ia pea 'oku 'atā pē ke ki he kau Fakafongā ke nau fehu'i fakakongokonga holo pē he Lipooti.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea, na'e 'uhinga pehē pē 'Eiki Sea .

Sea Komiti Kakato: Ko e ha 'a e lōloa taha 'enau fehu'i mo 'enau hoha'a ki ha me'a he ngaahi Lipooti ka ke me'a mai pē koe he me'a na'a ke kole, ho'o fakamaama.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakamālō atu 'Eiki Sea. Na'e 'uhinga pehē pē ia 'Eiki Sea ke *brief* kātoa atu pē ia pea toki kamata pē mei he ... tahataha pea mo fehu'i. Ka ko e 'uhinga ke tu'otaha pē. Mālō 'Eiki Sea. ' A ia ko hono tufa ko ē 'o e peseti tupu ko eni ma'a e kau ngāue, na'e tufa'aki ia 'a e peseti 'e 3.3 ki he tākaki atu ki he pa'anga monū'ia ko ē 'a e kau ngāue. 'Eiki Sea, 'oku toe tokanga 'a e Poate ki he ta'u ngāue ko eni 'Eiki Sea ki hono faka'ai'ai 'a e ke 'inivesi 'a e pa'anga ko eni 'a e Poate, 'i he ngaahi *project* langa fakalalakaka ma'a e fonua. 'I ha tupu 'oku saiangē, ko e 'uhinga ke 'ikai ke ngata pē hono tokoni ki hono langa hake fonua ni 'Eiki Se, kae ma'u foki mo ha sēniti 'oku sai, ke 'inasi ai e kau mēmipa.

Lipooti Fakata'u 'a e Pangikē Pule

Ko e fakamatala faka'osi 'Eiki Sea, ko e fakamatala ia ki he Lipooti Fakata'u 'a e Pangikē Pule 'Eiki Sea. Ko e ta'u ngāue ko eni 'Eiki Sea, ko e fakamole ko ē 'a e Pangikē Pule ki he 'aho 30 'o Sune na'e ki'i holo hifo ia 'aki 'a e 12.84 miliona mei he 14.33 'i he ta'u ko ia kimu'a. Ko e kongā ko ē ki he tupu ko ē 'i he fe'ave'aki silini na'e 'i ai 'a e makake 'a e ngāue ko eni, ko e fakatupunga pē ia mei he lahi e pa'anga na'e talafi mai ki Tonga ni ko e 'uhinga ko e KOVITI, pea mo Haloti 'Eiki Sea.

Ko e tupu haohaoa ko ia 'a e Pangikē Pule ki he 'aho 30 'o Sune 2020, na'e fe'unga ia mo e pa'anga 'e 4.27 miliona 'o fakafehoanaki ki he 6 miliona ki he ta'u ngāue ko ē kimu'a. Tu'utu'uni Sea 'e he kupu 8 tupu si'i taha, e Lao ki he Pangikē ke to'o e peseti 'e 30 e tupu haohaoa ko eni, fakahū ia ki he *Reserve* 'a e Pangikē Pule, pea totongi leva hono toenga 'a e peseti 'e 70 ki he Pule'anga, pē ko e 'inasi ia 'o e Pule'anga, 'a ia na'e fe'unga ia mo e pa'anga 'e 2.99 miliona pea fiefia ke fakamālō heni ki he Talēkita Pule kae 'uma'ā 'a e kau Mēmipa Poate 'o e Reserve Bank...

<008>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... pea pehē ki he Kōvana 'i he tokoni ko ia ki he pa'anga e Pule'anga 'aki 'a e *return* ko eni ko e 2.99 miliona. 'Ikai ke ngata pē ai foki Sea ko e ta'u fakapa'anga ko eni na'e kole ai he Pule'anga pea mei he *Reserve Bank* 'a e pa'anga 'e nima miliona ko e ... ke *transfer* mai mei he *general reserve* ko ē 'a e pangikē ke tokoni ki he Pule'anga 'i hono fakapa'anga 'o e pa'anga nō ke tokonia 'aki e kau ngoue mo e kau toutai.

Fakahoko pē ngaahi fatongia angamaheni 'o e pangikē 'Eiki Sea ko hono pule'i mo leva'i e tu'unga fakapa'anga fakalukufua 'o e fonuá tautautefito ki he ngaahi pangikē pea na'e lava lelei pē ia 'o hangē ko e tu'utu'uni 'a e lao.

Sea ko hono fakakātoa ia 'o e ki'i to'oto'o konga lalahi atu pē 'a e ngaahi Lipooti 'e 3 Fakata'u ko eni 'Eiki Sea pea 'oku ou tuku atu ki ho Fale 'Eiki ke fai ha feme'a'aki ki ai 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Hou'eiki Fakafofonga 'atā pē ki ho'omou fehu'i 'o fakatatau ki he Lipooti Fakata'u 'oku ke fie fai ai 'a ho'o fehu'i pea 'oku 'oatu pē taimi ko e hā e taimi ho'o fehu'i 'i he ngaahi lipooti kehekehe 'e tolu ko eni, me'a mai.

Tokanga Tongatapu 4 ki he Potungāue Pa'anga Hū mai mo e Tute

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko e ngaahi lipooti eni ia 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ke fai hano fai ai ha feme'a'aki ki he ngāue lava me'a 'oku hoko mo ha ngaahi me'a 'oku fai ki ai ha tokanga Sea ko e Potungāue Tānaki Tukupau eni 'a e Pule'anga Sea he vaha'ataimi ko eni 'oku mahu'inga ke fai ha tokanga ki ai.

'Oku ou fie kamata atu he Fakamatala Fakata'u 2019/2020 Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Tute Sea. Pea 'oku mo'oni pē 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Sea na'e 'i ai 'a e faingata'a 'i he tauhi ko ē 'o e pa'anga mo hono tānaki, tānaki mai 'o e pa'anga ko hono 'uhinga pē ko e kōviti mo hono ngaahi fakatapatapu. 'E Sea ko e mo'oni ia ka ko u fie taki 'e au e tokanga ki he lavame'a 'oku ou pehē 'oku 'ikai ke 'asi 'oku fa'a konga 'etau sió 'i he ngāue 'a e potungāue ko eni he 'oku 'i ai e ngaahi lavame'a makehe 'oku hangē 'oku puli ia pea kou fie taki ki ai e tokanga ki he peesi 11 Sea mo e fakamatala ko eni. Ko e ngaahi fakamole 'i he patiseti fakatatau ki he tānaki pa'anga hū mai 'a ia ko e, 'oku hā pē hena Sea 'a e patiseti 'a e potungāue pa'anga 'e 10 miliona pea ko e fakamole ena ko e hiva miliona ko e tāketi na'e fiema'u ke nau tānaki ko e 245.9 miliona. Ko e pa'anga na'a nau lava 'o tānaki mai Sea ko e 227.4 miliona. Pea mahino pē na'e 'i ai e ngaahi ngāue kehe na'e fakatatafe ki he tafa'aki 'o hā ai ko ē 'oku 'i ai e kupu ko e fo'i konga ē 'oku ou 'oku ou loto au Sea ke taki ki ai 'etau tokanga 'a e ngaahi faka'atā ko e *exemption* 'a ia ko e pa'anga na'e totonu ke tānaki 'e he Pule'anga ka ko hono 'uhinga ko e polokalama tokoni 'a e Pule'anga ki he kakai mo 'enau faingata'a'ia 'oku faka'atā ai ko ē 'a e tute. Ko ia ai 'oku, ko e pa'anga ia na'e tonu ke nau tānaki ko e fitu ua miliona tolu kilu ka 'oku 'ikai ke tānaki Sea ko hono 'uhinga pē ko e ngaahi polokalama mo e kole 'a e kakai ki he 'enau faingata'a'ia. Ko e ki'i fo'i konga ē 'oku fa'a puli ma'u pē ia Sea. Ko e fu'u pa'anga na'e totonu ke tau lava 'o tānaki ka ko hono 'uhingá ko e kole mei he ngaahi kulupu faingata'a'ia kehekehe mo e ngaahi kulupu ko e *non profit organization* 'oku a'u ai 'o pau ke ai e ngaahi *exemption* ko e meimei angamaheni Sea 'oku fa'a hangē ko eni ko e ngaahi aleapau 'oku fai 'i he *PACER PLUS* meimei ko 'etau 'eke atu ai pē 'e tautolu ko fē ha feitu'u 'e ngali 'e 'omai mei ai ha pa'anga ke tānaki kapau 'e mole 'i he tute he alea fefakatau'aki ko eni fa'a

tuhu nautolu ia ki he ki'i fo'i pa'anga ko eni 'a ia 'oku lahi 'etau *exemption* ka ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e fonuá 'i he faingata'a ko eni e Kōviti kuo pau ke fai hono fakakaukau fakalukufua 'a ia ki he motu'a ni Sea 'oku totonu pē ke tau fakatokanga'i pea tau hanga pē 'o, 'o fakamālō'ia hono kei faka'atā he 'oku ne hanga 'o kapa e fonua fakalukufua hangē ko e...

<009>

Taimi: 1540-1545

Mateni Tapueluelu: ...fanga ki'i puha 'oku 'omai he ngaahi fāmilí he taimi pehé ní 'oku hao ia ko e ngaahi *exemption* pē eni. Pea ko e pa'anga ko ē na'e totonu ke tau tānaki ke mea'i he kakai 'o e fonuá ko e tūkunga ē ko ē 'oku tau 'i ai ko e 'uhingá ko e kole faingata'a'ia ki he Pule'angá. 'Oku hanga he Pule'angá 'o tukuange ai e ngaahi *exemption*, 'oku 'ikai ko ha toki me'a eni ia na'e 'ai hake 'aneuhu. Ko e founa ngāue pe eni ia talu mei fuoloa mei he ngaahi Pule'anga ko ē ka ko 'ene tō mai 'a e faingata'á he fo'i lolotongá ni ko e KOVITI eni kuo ha'ulu 'i hotau kuongá, 'oku pau ke toe hikihiki hake ai 'a e ngaahi *exemption* ko ē.

Ko e me'a pe ia 'oku fai ki ai e tokangá Sea ko hono 'uhingá ko e ngaahi koloa ko ē 'oku 'omai he ngaahi puha fakafo'ituituí, ke fakapapau'i pē 'oku 'ikai ke 'omi ai ha koloa pisinisi ke ne tui mai 'e ia e teunga ko ē 'o e koloa fakafo'ituituí ke hao 'i he ngaahi tuté 'o ma'u ai e *exemption* kae toki iku ia ki he pisinisi. Ko u 'ilo pē ko e ngāue eni 'oku faingata'a ka kuo a'u mai e ngaahi fakamatala pehé kiate kimautolu. Ko e koloa 'oku hū mai hangē ha me'a fakafo'ituitui ka ko e koloa komēsiale ia. Ko e feinga ke hao mai 'i he puha ke *exemption* ko eni 'oku fakahoko 'e he Pule'angá pea ko e kolé pe ia ke tokangaekina ange mu'a 'a e tafa'aki ko iá. Ka ko e ngāue lahi 'oku fakahoko 'e he potungāue ko eni Sea ki'i 10 miliona pea 'ikai ke 'osi, 9 miliona pē 'oku nau ngāue'akí ka ko e pa'anga ia 'oku nau hanga 'omi ki he fonuá ko e 227.4 miliona *exemption* ai 'a e 72 miliona Sea. Ko e fakamālō ia ko ia 'oku fai ki he ngāue 'oku fakahoko he potungāue ko eni Sea ko e tānaki pa'angá ia.

Tokanga ki hono malu'i kau'āfonua kae tautautefito ki he faito'o konatapu.

Ka ko u fie hoko mai ki he tafa'aki ko eni hono malu'i 'o e kau'āfonuá. 'A ia 'oku hā eni 'i he peesi 30 mo e peesi 31. 'A ia ko e malu'i e kau'āfonuá Sea 'o tautautefito eni ki hono tau'i ko ia 'o e faito'o konatapu pea mo e ngaahi koloa fakataputapu. Pea ko u fiefia pē au he sio hifo Sea 'i he lipootí 'oku hā ai 'i he peesi 31 ko e ngaahi *operation* na'e fakahoko 'o ma'u ai 'a e ngaahi pēketi 'one ta'efakalao 'e 406. Ma'u ai e me'atau ta'efakalao 'e 22 mo e mahafu 'e taha mano mā tolungeau ononoa. Fakahoko mo e ngāue makehe 'e 1 'i Vava'u 'o ma'u ai e ngaahi koloa ko eni ko e me'atau 'e 7 mo e mahafu 'e uamano mā teau nimaua. Ko e ngaahi, ko e ngaahi me'atau lahi eni mo e mahafu lahi Sea. Kapau na'e 'ikai ke fakahoko he potungāue hono fatongiá ko 'ene hao mai ē fu'u mahafu ia ko ē 'o fakataha'i ko ē 'oku tolumano valuafe tupu ia Sea.

Ko ia 'oku totonu pē ke fakamālō'ia'i 'a e ngāue 'oku fakahoko 'e he tafa'aki ko eni ki he kau'āfonuá Sea mo e mahino mai 'a e mamafa 'a e ngāue 'oku nau fakahokó. Pea 'oku 'i ai e pou pou ki he potungāue mo e kau ngāue mo e fakalotolahi ke hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue ko eni neongo ko e ngaahi fakafe'atungiá 'oku hā lelei pe ia 'i he peesi Sea ko e 'ikai ke 'i ai ha naunau *x-ray* 'i he taulanga fakavaha'apule'angá ke tokoni ki hono hulu e ngaahi puhá ke toe nounou ange ai e ngāue mo toe matala ka 'oku nau fakahoko *manual* pē 'a e ngāue 'o lava ai ke ta'ofi 'a e ngaahi me'atau ta'efakalao ko eni. Pea 'oku 'i ai e fakamālō atu Sea 'i he ngāue 'oku fakahoko 'e he potungāue kae pehé ki he lipooti 'oku fai mai 'e he Minisitā Pa'angá. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Tongatapu Fika 4 hono fakatokanga’i lelei e ngaahi lavame’a mo e anga e fetūkuaki e ngāue lelei ‘a e potungāue ko eni mo e ngaahi lipooti ko eni tautefito ki he malu ‘a e fonuá he ngaahi me’atau mo e ngaahi mahafu. Mahu’inga ‘aupito kau Fakafofonga homou fakamahu’inga’i e ngaahi lipooti hangē ko e ‘ū me’a pehē fai hono fakamaama. Toe ‘i ai ha feme’a’aki?

Mateni Tapueluelu: Sea kapau ‘oku ‘ikai ha toe me’a ia ka u hoko atu mu’a au Sea ki he, ki he lipooti ko eni ko ē ‘a e Pangikē Pule Fakafonuá Sea...

<002>

Taimi: 1545-1550

Sea Komiti Kakato: ‘Io, mou ...

Mateni Tapueluelu: ...Ko e ki’i fehu’i nounou pē eni ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Faka’ofu’ofa pē mou feme’a’aki pē, ko e ‘ikai pē ke toe ‘i ai ha feme’a’aki te u pāloti’i fakataha’i leva e fo’i lipooti ka mou feme’a’aki holo pē ko fē fa’ahinga lipooti ‘oku mou me’a. Me’a mai Tongatapu Fika 4.

Ke tokangaekina ngaahi tupu ‘a e ngaahi pangikē fakakomesiale.

Mateni Tapueluelu: Lipooti mahu’inga eni Sea ko hono ‘uhinga pē ko e Pangikē eni ‘oku ne pule’i ko ē ngaahi Pangikē Sea. Pea ‘i he taimi faingata’a ko eni ‘e ‘i ai ‘etau fakafalala Sea ki he Pangikē ko eni ke ne hanga ‘o pukepuke mai mo *regulate* mai ‘a e ngaahi Pangikē Fakakomesiale.

Fie taki pē tokanga ki he peesi, peesi 27 Sea, tokanga’i mo pule’i ‘o e ngaahi Pangikē. Pea ‘oku ha ai ‘a e tokanga ‘a e fakamatala ko eni Sea ki he faingata’a, ko hono ‘uhinga ko e Kōviti 19, pea mo e kole ke tokangaekina ‘e he ngaahi Pangikē Fakakomesiale ‘a e ngaahi nō pea mo e kau kasitomā he taimi faingata’a pehē ni ko ē ‘a e Kōviti Sea. Tā tu’o lahi hono ‘ohake eni ‘i he ngaahi ta’u kuohilí Sea, ke tokangaekina ange ‘a e ngaahi *interest* ‘a e ngaahi Pangikē tautefito ‘a e taimi ‘oku faingata’a’ia ai ‘a e fonua, to lalo foki ‘etau pa’anga hangē ko ia ko e me’a na’e to ki ai ‘a e Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio, pea ‘oku toe mamafa ange ai ‘a e fiema’u ke tokangaekina e tūkunga hono *regulate* ‘e he Pangikē Pule ‘a e ngaahi Pangikē Fakakomesiale.

Ka ‘oku ou hanga ‘o fakatokanga’i Sea ‘oku ‘ikai ke u, pē ‘oku ‘ikai pē ke u hanga ‘e au ia ‘o kakato ‘eku hanga ‘o huke ‘a e lipooti Sea, ka ‘oku ou fīu kumi ko e ha ha fo’i tokoni pau ‘oku fakahoko ki he kakai he ngaahi Pangikē, mo e tokoni ‘oku fai ‘e he ‘etau Pangikē Pule Sea.

Ko e me’a ‘oku ha fakalukufua pē ia heni ‘a e kole mo e tokanga ‘a e Pangikē Pule ke fakahoko ‘e he Pangikē Komesiale ha tokangaekina ‘a e kau *customer* he taimi faingata’a ko eni. Ko ‘eku ki’i kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ke tokoni mai he tafa’aki ko ia, fakaikiiki mai angé ha ngaahi tokoni he taimi faingata’a ko eni, ‘oku hanga ‘e he Pangikē Pule ‘o tuku atu ki he Pangikē Komesiale ke tafe hifo ai ki he kau *customer* Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Fakafofonga. Kole ki he ‘Eiki Minisitā e Langa Fakalalakaka, mālō.

Takitaha pe ngaahi Pangikē mo ‘enau founa.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea tapu atu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato.

‘Oku ‘i ai e tokoni atu pē ki he fehu’i, fakamālō he tokoni mai ki hono fakamahu’inga e kaveinga ko eni, ‘oku mo’oni ‘aupito, ‘a ia ko e fakaikiiki ‘oku ‘i he peesi 28, fakafo’i Pangikē. ‘A ia na’e fai e ngaahi, ngaahi ngāue ko ē pea mo e Pangikē ‘oku ‘i ai leva fakatātā pē hangē ko e Pangikē *BSP*, ‘oku ta’ofi e totongi e sino’i nō he māhina ‘e 3, ko e fakatātā pē pea ‘oku lisi atu pē he peesi 28 fakafo’i Pangikē. Pea ‘i he founa ngāue fakapangikē, ‘a ia ko e fakalukufua foki ‘oku hanga ‘e he Pangikē Pule ‘o fetuku atu ki he lahi ‘o e pa’anga ‘oku tukuange ke nau nō, pea ko e fakangatangata ko ia pea hangē ko e taimi faingata’a pehē ni, pea ‘oku nau hanga leva ‘o fakasi’isi’i e me’a ‘oku ta’ota’ofi, kae lahi ange pa’anga ‘oku tukuange mai ke fai e nō, pea mo e fetukuaki ai.

Ko e me’a mahu’inga foki ‘e taha Sea, ko e hikihiki ko ē totongi koloa ‘a ia ‘oku mahu’inga ‘aupito ki he tafa’aki e Pangikē ‘i he’ene fengāue’aki mo e lahi e pa’anga ‘oku fetukuaki holo pea mo e ngaahi pisinisi, ke ne lava ‘o pule’i.

‘Ikai ha pa’anga tokoni ‘oku foaki he Pangikē Pule.

Ko e pehē ko ē ko e ‘ai pē ke mahino ke pehē na’a ‘oku ‘i ai ha pa’anga ‘oku foaki ko e tokoni mei he Pangikē Pule, ko e ‘ai pē ke mahino ‘oku ‘ikai, ka ko e fengāue’aki founa fakapangikē ‘a ia ‘oku hange pē ko e me’a ‘a e Fakafofonga ‘oku kau ai ‘a hono fakafuofua mo hono sivilisi’i ‘e he Pangikē Pule, ko e ngaahi *rate* pē ko e *interest rate* ko ē ‘oku nau hanga ‘o totongi ‘e he kakai nō, ‘oku fakapotopoto ‘oku ‘ikai ke fu’u ma’olunga, pea ‘oku kau leva ki ai pea mo e, ko hono faka-Pilitania ko e *term* pē ko e ngaahi tu’utu’uni ki he nō, ‘o fakatātā pē hangē ko e lōloa e taimi tā pea mo e ngaahi faka’atā mo e ngaahi me’a pehē.

‘A ia ko e fo’i ko e fo’i fakafuofua ia ‘oku tokanga ‘aupito ‘a e Pangikē Pule ‘oku, pea ‘oku fua leva ki he, sio ko e hā hono ola ki he ‘ekonomika fakalukufua ke ‘aonga ki he langa fonua, sio ‘oku ‘ikai ke fu’u mamafa e totongi koloa ‘i hotau fonua, ‘i he tafa’aki ia ‘e taha, pea ko e tafa’aki fakapa’anga leva hono ‘uhinga fakafefakatau’aki mo muli.

Sea ko e ki’i tali fakalukufua pē ia ka ko e tēpile ko ena ‘i he peesi 28, ‘oku ne fakaikiiki lelei atu ai ‘a e tokoni hangatonu ko ena mo e ngaahi Pangikē, mālō.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea, kae kole atu pē ki he ...

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

<005>

Taimi: 1550-1555

Mateni Tapueluelu: Kole pē Sea ke tokoni mai pē Minisitā ‘e ne me’a ‘e ‘i ai nai ha *forecast* pē ko ha fakafuofua e tu’unga ko eni ‘a ‘etau *exchange rate* pē ko e tō lalo ko eni ‘etau pa’anga pea ki he kaha’u ‘e ‘i ai ha taimi ‘oku mou fakafuofua ‘e ngali toe kake ai ‘i he kaha’u mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e fehu’i mahu’inga eni pea ko hono ‘uhinga ki he fonua mo e fefakatau’aki ‘oku mahu’inga ‘aupito. ‘Oku ‘i ai pē fakafuofua ‘a ia ‘oku ‘i ai e fo’i

range ‘oku nofonofu ki ai e tokanga ke ‘oua ‘e fu’u tōlalo ‘aupito, ka ko hono mo’oni ‘oku ‘i ai e ngaahi makatu’unga ia ‘o hangē pē ko e ngaahi fakamaama na’e fai pea mei he Kovana Pule ‘o e Pangikē Fakalalakala, kapau te mou mea’i ko hono mo’oni ‘oku faka’aho pē. ‘A ia ko e *rate* ko ē ‘o e ‘apongipongi ‘e toki ‘ilo pē he pongipongi ‘apongipongi kimu’a he 10 pea ‘oku pelepelengesi ‘aupito ‘a e ngaahi me’a ko ia he koe’uhī ‘oku pau ke tonu he ko e ka hala Sea ‘a ia ko hono ‘uhinga ko ‘e ne tonu ko ‘e ne ‘unu ki ‘olunga pē ‘unu ki lalo ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga fakapa’anga ‘a’ana pea ‘oku ‘i ai e taha ia te ne totongi he kau fefakatau’aki. ‘A ia ko hono fakafuofua ‘oku fai pē feinga ke fakafuofua lelei ka ‘oku pau ke... ‘o hangē pē ko e tau pehē ko e ‘utu ko ē me’alele kapau ‘e lahi e lele kuo pau ke ‘utu na’a vave ‘e ne maha, pea kapau he’ikai ke lahi ‘e ne lele ‘e kei toe lahi pē tangikē. ‘A ia ‘oku fiema’u leva ia ke ngāue lelei ‘a e lahi ko ē ‘a ‘etau fakatau koloa ki muli ke ma’u mai ha pa’anga muli ko e ‘uhinga ka nau hanga ‘o fiema’u e pa’anga Tonga kae lava ke ‘alu ‘alu hake hono mālohi. Ko e fakahā mo’oni ia ‘a e vaivai ko ē ‘etau fefakatau’aki mo muli ‘a e ‘uhinga ko ē ‘oku tau ki’i tokalalo ai pē tau ki’i vaivai ‘etau pa’anga ka ‘oku ‘i ai pē hono fakafetukuaki pea ‘oku kau eni he ngaahi kaveinga ‘oku tokanga ki ai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea mo e Pangikē Pule he ‘oku ou tui ‘oku ‘osi toutou fai pē hono ‘ohake he Fale ni Sea e tokanga ki he tafa’aki ko eni mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea na’a lava ke u toe ki’i tokoni atu pē ki he ngaahi fehu’i ko eni ‘Eiki Sea. ‘Uluaki pē ko e felāve’i ko eni pea mo e ngāue ko ē ‘oku fakahoko ko ē he ngaahi pangikē. ‘A ia ko e tefito’i ngāue ia ‘a e Pangikē Pule ko e fengāue’aki mo e ngaahi *commercial bank* ke faka’ai’ai nautolu ke fai e ngaahi tokoni kehekehe ko eni na’e lave ki ai. ‘I ai pē foki mo e toe tokanga makehe ‘a e Pangikē Pule ke ‘oua na’a hoko ‘a e hoko mai ko eni ‘a e faingata’a ko eni ke lahi ai ha ngaahi nō ‘oku kovi ‘a ia ‘oku ‘ikai ke lava ‘o totongi. ‘A ia kuo pau leva ke fakahū e ngaahi faka’ai’ai ko eni hangē ko eni ko hono *defer* ‘a e totongi ko ē *interest rate* a’u ki he mahina ‘e 6 hono *defer* kae tātā pē *interest* pea ‘oku kei hoko atu pē he taimi ni hangē ko e Pangikē Pule Pangikē *TDB* mo e ngaahi pangikē, ka ‘i ai ha pisinisi ‘oku kei fu’u fulutāmakia pea ‘oku fai pē fengāue’aki pea mo e ngaahi pangikē komēsiale ki he ngaahi founa kehekehe hono feinga ke tokoni’i kinautolu pea ‘oku fai pē foki mo e Pule’anga pehē ki he *MTED* ‘i he *through e stimulus package* hono feinga ke tokoni’i ‘a e fakaakeake ko ia ‘a e kau pisinisi ‘i he taimi faingata’a ko eni kae ‘oleva kuo ake ‘a e tu’unga faka’ekonōmika fakamāmani lahi.

Ko ‘etau talanoa pē ko ē ki he *exchange rate* ‘oku manatu Sea ki he ‘aho ni ko e ngaahi talanoa eni ia ‘oku fai he faikava he mātu’a ‘a e ‘alu ko ē ke tonu ange ‘a e fakamatala ‘ea, na’a tau manatu ki he ngaahi ta’u ko ē he fakamatala ‘ea talamai ko ‘apongipongi ‘e ‘uho’uha a’u ia ki ‘apongipongi la’ā toho la’ā lahi ia, pea ‘oku tonu ange fakamatala ‘ea he ‘aho ni ‘o fakafehoanaki ki he kuohili. Ko e fetukuaki ko ē ‘a e māketi pea mo e *exchange rate* ‘Eiki Sea hangē ia ha tau vavalo ki ha me’a ko ē ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ki ha me’a ‘e hoko mai. Neongo ‘oku ‘omai pē ngaahi me’angāue ke fakao fiofi’aki ‘a e hala fononga, ko e fakamatala ko ē na’a ku fai ko ē ki he *exchange rate* mei he ‘etau Patiseti ‘oku fa’o ‘etau silini he fo’i *basket* ‘a ia ‘oku kau ai e pa’anga ‘Amelika, pa’anga ‘Aositelēlia mo Nu’usila ‘ikai ke ‘i ai ha’atau fu’u *export* ia ‘atautolu ki Tonga mei heni ki tu’apule’anga pea ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘i ai ha fiema’u ia ‘o e pa’anga Tonga. ‘I he taimi tatau pē ko e ngaahi fonua ko ē langa fakalalakala ‘oku nau fa’u koloa mo e me’a ko nautolu ia te nau mei uesia ko ē ‘a e mahu’inga ‘etau pa’anga ‘i he kaha’u, ka neongo ia ‘Eiki Sea ‘oku kau ia he kaveinga ‘oku ngāue fakataha ki ia ngaahi kupu e pule’anga...

<007>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...ke sio ki hano fakaakeake 'a e *local domestic production* he fonua 'i he Ngoue, 'i he ngaahi Takimamata, 'i he *Handicraft* ko e 'uhinga ke lava 'o tokoni ki hono fakamālohi'i e tu'unga 'oku 'i ai 'etau pa'anga. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Me'a mai Fakafofonga Ha'apai.

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'ú na Sea, tapu atu ki he Hou'eiki. Sea ko u tu'u hake pē au ke u ki'i fakamamafa atu ki he mahu'inga 'Eiki Sea e Potungāue ko eni. Ki he motu'á ni 'oku sio ki he tāketi mo 'enau misiona mo 'enau visone, 'oku mo'oni ko e Potungāue mahu'inga taha eni 'i he fonua 'Eiki Sea. Koe'uhi he kapau 'e 'ikai ke tānaki 'a e pa'anga, 'e 'ikai lava 'o langa hotau fonua. Kātoa kātoa e ngaahi Potungāue 'Eiki Sea, 'oku tautau 'etau ngāue 'i he ngāue mālohi, pea mo e ngāue faivelenga pea mo e faitotonu 'a e ni'ihi ko eni, 'oku 'i ai 'etau falala ki ai 'Eiki Sea. Tau mamata foki 'Eiki Sea ki he ngaahi Lipooti 'oku 'omi ki heni, 'oku 'omi 'e he Potungāue mo 'enau ngaahi Himi mo 'enau ngaahi Folofola mo 'enau ngaahi me'a ko ia, 'oku ne tānaki mai 'Eiki Sea 'a e falala kia kitautolu, 'oku pau ke langa ha fakava'e 'o e Potungāue ko eni, 'i ha fakava'e 'oku mālohi 'Eiki Sea, he ka 'ikai he'ikai ke lava tānaki ha silini. 'A ia 'oku tefito ia mei he *mindset* 'ulungaanga 'o e kau ngāue pea 'oku ou fakamālō heni ki he kau ngāue 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e ki'i me'a pē 'oku ou 'ohake 'i he me'a ko eni 'oku ou mahu'inga'ia ai. 'Ikai ke u fu'u tokanga au ki he ngaahi 'u kalafi mo e me'a koe. Ko e fo'i me'a mahu'inga 'uluaki 'Eiki Sea ko e silini 'oku tānaki. Ko e faka'amu pea mo e pa'anga na'e tānaki na'e nounou 'aki 'Eiki Sea 'a e pa'anga 'e 18 tupu miliona, mei he fo'i tāketi ko ia na'e tānaki. Ko e 18 miliona ko eni 'Eiki Sea 'oku tōloto pē ia 'i he 72 miliona ko ē na'e 'ikai e lava tānaki makatu'unga pē ia 'i he angalelei pē 'a e Pule'anga pē ko e hā ha fa'ahinga *policy* ke nau lava 'o *exempt* pē ko e *waive* atu 'a e ngaahi tukuhau pea mo e ngaahi me'a na'e totonu ke tānaki mei he ngaahi pisinisi kehekehe 'Eiki Sea hotau fonua.

Tokanga ki he pa'anga tanaki mei he tukuhau

'Ikai ke u lava fakalau e ngaahi pisinisi 'Eiki Sea ka 'oku mahino pē 'oku 'i ai 'a e ngaahi pisinisi fefakatau'aki ko e ngoue ko e hā fua. Ko e langa mo e ngaahi misini hū mei muli, kātoa kātoa e 'u me'a ko eni 'Eiki Sea, 'oku mahino ki he motu'á ni 'oku tānaki fakakatoa 'a e pa'anga 'e 72 miliona na'e totonú ke to'o meia kinautolu. 'A ia 'Eiki Sea ko e poini 'oku ou 'atu heni, ke u vahevahe pē mo e Pule'angá, kapau na'e tau pehē kapau na'e fakafuofua pē ke to'o pē kae lava pē ke *fall-in* ai e fo'i pa'anga 'e 18 miliona. Ko hono mo'oni ko e lipooti 'o e 'aho ni 'Eiki Sea, 'e palanisi pē 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea. Ko e poini 'oku ou 'ohake heni 'Eiki Sea, ke fakatokanga'i pē na'a 'oku 'i ai ha ngaahi 'u me'a 'oku totonu ke 'oua 'e fu'u a'ua'u ki ai 'a e *exempt*. Mole ke mama'o 'Eiki Sea ke u hanga 'o tukuhifo 'a e ni'ihi 'oku kole hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e Fakafofonga Fika 4. He 'oku mahino pē ia 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e faingata'ia koe'uhi ko e KOVITI. Ko u 'oatu pē 'e au 'a e fakakaukau ko eni koe'uhi 'oku fu'u lahi ki he motu'a ni 'Eiki Sea ko e 72 na'a nau fakamolemole'i, ko e 18 na'e nounou ki he tāketi. 'Oku ou 'oatu pē 'a e ki'i konga ko ia 'Eiki Minisitā ke fai mu'a ha'o me'a ki ai mālo.

Fakama'ala'ala ki he 72 miliona 'a e tukuhau ne tonu ke tanaki ka na'e 'ikai tanaki.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Fakamālō atu ki he fehu'i 'oku 'omai 'Eiki Sea. Ko u fakamālō hono 'ohake ko eni 'o e fika ko eni 72 miliona, ko e 'uhinga ke u hanga 'o fakama'ala'ala atu ai pē 'Eiki Sea. Ko e 72 miliona ko eni, ko e kātoa ia 'o e ngaahi tukuhau mo e tute na'e tonu ke tātaki 'e he Pule'angá, ka 'oku 'ikai ke tātaki 'e he Pule'angá, ko e 'uhinga na'e 'osi faka'atā pē ia, pē ko e 'uhinga ko ha femahino'aki fakavaha'a pule'anga hangē ko e ngaahi *project* ko ia 'oku fakahoko 'i Tonga ni. 'A ia ko e 'inasi ia 'o e Pule'anga ki ha *project* 'oku fakahoko 'ikai ke nau hilifaki ha tukuhau pē ha *duty* ki he taimi ko ia 'oku hū mai ai 'a e koloa ko ia. 'UHINGA ia 'oku 'alu ai ko eni 'o 72 miliona. Ka 'i he taimi tatau pē foki ia 'Eiki Sea, 'oku *catch up* pē ia 'i ha *system* he 'oku mahu'inga pē ia ke 'ilo'i ko e hā e pa'anga na'e totonu ke tātaki 'o kapau na'e tukuhau'i 'a e me'a kotoa pē. Mahalo 'oku mahino ia 'Eiki Sea...

<008>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...'oku 'i ai e fokotu'utu'u ngāue ia 'a e potungāue he ta'u ni ko e 'uhinga ko e ngaahi founa tātaki pa'anga mo hono pule'i e pa'anga 'oku felālāve'i e ngaahi konga ia ko eni 'Eiki Sea. Pea 'oku 'osi 'i ai 'a e *observation* pea ko e sio ia pea mei he pangikē mo e ngaahi sino tokoni 'Eiki Sea ngali fu'u lahi e me'a 'oku tau hanga 'o to'o ko ē ki he ta'etute pē ko e 'oku 'ikai ke tukuhau'i. 'A ia 'oku kau heni 'Eiki Sea ko e me'a lahi taha 'oku nau 'osi hanga 'o 'ohake ko hono faka'atā ko eni e 'uhilá 'a ia 'oku faka'atā e 'uhila ia mei he totongi ko ē 'o e CT 15% 'a ia ko e fu'u lau miliona ia 'oku 'atā ai 'Eiki Sea 'a ia 'oku 'osi 'i ai e felotoi pea mo e mo e tokoni 'a e pangikē 'e 'i heni e kau mataotao ke nau ōmai 'o toe siofi 'a e *policy* ko eni 'Eiki Sea ke fai hano vakai'i pea toki 'omai ai hano fokotu'utu'u ngāue ki he Pule'anga 'i ha founa ke toe fakalelei'i'aki 'a e founa ngāue ko eni.

Ko e pole lahi taha foki ia 'i heni 'Eiki Sea ko e ko e fiema'u ke fakapatonu 'etau tokoni ki he kakai ko ē na'e taumu'a ko ē ki ai. 'Oku 'ikai ko e fakalukufua ko e 18 miliona 'Eiki Sea ko e ngaahi tu'utu'uni ia na'e toki fai he Pule'anga ia kuo 'osi maau e tali ia e 'esitimetí. Ko e 'uhinga ko e kōviti ke faka'atā e totongi e tute pea mo e CT mei he me'atokoni kotoa pē. Faka'atā mo e ngaahi koloa fekau'aki mo e *sanitation*, faka'atā mo e koloa langa 'a ia ko ē 'oku kei hokohoko atu pē he taimi ni 'Eiki Sea.

Fakama'ala'ala ki he hulu he tanaki pa'anga 'i he a'u ki he 'aho 30 Sune, 2021.

Sea ko e 2021 'aho 30 ko ē 'o Sune 'a ia ko e lahi taha ia ko e lahi eni e *revenue* ko ē na'e tātaki 'a ē ko eni ki Sune ko eni 'o e 2020 na'e 227.4, sai ko e 'esitimetí ko ē pea mei he 'aho 20 ko ē 'o, mei he 2020 ki he 'aho faka'osi ko ē 'o Sune ta'u ni na'e hiki hake leva ia 'o 230 pē, 230 miliona pē 'Eiki Sea. Na'e toki lava 'a e 'a e fakataha 'a e motu'a ni pea mo e CEO kae 'uma'ā 'a e potungāue he pongipongi ni kou fakamālō'ia e kau ngāue CEO mo e potungāue 'i he ola ko ē ngāue ko e he'etau, nau lipooti mai 'e nautolu ia 'Eiki Sea ko e ola fakalukufua ko ē 'o e tātaki pa'anga ko ē 'o e a'u ko ē ki he 'aho 30 ko ē 'o Sune 'o e ta'u ni na'e fe'unga ia mo e 240.4 miliona 'a ia 'oku hulu 'aki ia 'a e 'a e, hulu 'aki ia 'a e 10 miliona mo e poini neongo 'oku lolotonga faka'atā pē 'a e ngaahi koloa ia ko eni 'i he taimi ni 'a ia ko e faka'ilonga ko ē kiate au Sea 'oku 'i ai 'a e ngaahi pa'anga hū fo'ou mai mei hono tātaki tautautefito eni ki he pa'anga e tukuhau 'i he *arrears* mei he ngaahi kautaha. Pea ko hono ua 'oku 'i ai pē faka'ilonga ia 'oku *increase* e *volume* 'o e fefakatau'aki neongo 'a e kei tāpuni ko ena e *border* 'Eiki Sea. Kou tui pē kuo mahino atu he ki'i fakama'ala'ala ko eni 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Hou'eiki. Sio ki he'etau taimí, faka'osi mai Tongatapu Fika 4 kapau 'e toe 'i ai ha'o me'a.

Mateni Tapueluelu: Sea mahalo na ko e me'a na'e 'ai ke u ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku kei toe lahi pē ...

Mateni Tapueluelu: Hoko atu ki he Poate Sino'i Pa'anga kapau, fakafoki atu au mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai 'aupito ia tali ia 'uhinga ko 'etau taimi tau hoko atu 'apongipongi. Hou'eiki tau 'o liliu 'o Fale Alea.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki fakatokanga'i 'etau taimi 'oku ki'i 'ova 'i he'ene pehē te u toloi e Falé ki he 10:00 'apongipongi. Tau kelesi.

KELESI

(Na'e fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>